

INVESTERINGSVOORSTEL VOOR HET PROJECT 'DE LINIE'
TEN BEHOEVE VAN DE REGELING LANDSCHAPPEN VAN
ALLURE NOORD-BRABANT

15 APRIL 2013

LANDSCHAPPEN VAN ALLURE
DE BRABANTS VAN

INHOUDSOPGAVE

Aanvraagformulier
BIJLAGEN I
Investeringsvoorstel
Investeringsbegroting
Financieringsplan
Liquiditeitsplanning
Adviesbrief bestuurlijk overleg Brabantse Wal
Samenwerkingsovereenkomsten en financieringsverklaringen per partner
BIJLAGEN II
Bidbook
Streefbeeld

INHOUDSOPGAVE INVESTERINGSVOORSTEL

Hoofdstuk 1	4	Waterpoort Waterschans	63		
1.1	Achtergrond	4			
1.2	De Brabantse Wal	5	Waterpoort Waterschans; nu en later	65	
1.3	Probleemstelling	6			
	Projectafbakening	9			
Hoofdstuk 2	13	Hoofdstuk 3: Op te leveren resultaten	72		
2.1	Aanleiding	13	3.1	Algemeen	72
2.2	Doelstelling	14	3.2	Versterking van het landschap	72
2.3	Aansluiting	14	3.3	Dynamische ontwikkeling	73
2.4	Projectresultaat	16	3.4	Ondernemen en beleven in het landschap	74
	De Linie van toen	20	3.5	Kwaliteitscriteria	75
	Thema Waterpoorten en routing	24	Hoofdstuk 4: Financiering	78	
	Thema Hoog en droog	28	Hoofdstuk 5: Besluitvorming tijdens de uitvoering van het project	79	
	Fort Henricus	29	Hoofdstuk 6: Fasering en planning van tussenresultaten	81	
	Fort Henricus; nu en later	31	Hoofdstuk 7: Projectbeheersing	82	
	Fort de Roovere	35	Hoofdstuk 8: Beheer en exploitatieplan	87	
	Fort de Roovere; nu en later	37	8.1	Beheerplan	87
	Het Ravelijn	41	8.2	Exploitatieplan	89
	Ravelijn; nu en later	43			
	Thema Laag en nat	47			
	Inundatiegebieden	48			
	Thema Waterpoorten en routing	50			
	Waterpoort	51			
	Waterpoort Benedensas	53			
	Waterpoort Steenberg	57			
	Waterpoort Steenberg; nu en later	59			

HOOFDSTUK 1: INLEIDING EN ACHTERGROND

1.1 Achtergrond

In West Brabant, waar Brabant Zeeland kust, verrijst een indrukwekkende wal vanuit de kleipolders. Die wal symboliseert een gebied vol van landschappelijke contrasten. Een gebied met het contrast tussen open en gesloten, tussen hoog en laag, tussen nat en droog en tussen zand, klei en veen. Dit gebied noemen we de Brabantse Wal.

Op de Brabantse Wal wordt door veel partijen al een aantal jaren samengewerkt. Met als doel de aantrekkelijkheid van het gebied voor toerisme en recreatie, wonen, bedrijvigheid en ondernemerschap te behouden en waar mogelijk te vergroten.

Om dat te bereiken investeren streekpartners in de versterking van de herkenbaarheid en beleefbaarheid van De Wal. Belangrijk uitgangspunt daarbij is de versterking van de (ruimtelijke) karakteristieken van de Wal, het versterken van contrasten door landschapsherstel in omliggende gebieden, het leggen van verbindingen en het toevoegen van nieuwe elementen en structuren. Deze elementen zijn uitgewerkt in het streefbeeld voor de Brabantse Wal. Dat streefbeeld is opgenomen als bijlage bij deze aanvraag.

Vanuit het streefbeeld zijn vier projecten opgestart. Elk met een specifieke thematiek. Die thematiek is gebaseerd op de kenmerken van het gebied. Dit zijn:

-
- het militaire verleden*
- de turfhistorie*
- de steilrand van de wal*
- de uitgestrekte natuurgebieden.*

Aan elke van deze thema's is een project verbonden. Respectievelijk **De Linie**, **De Zoom**, **De Steilrand** en **Grenzeloos Groen**.

Dit investeringsvoorstel heeft betrekking op het project De Linie. De Linie richt zich op de militaire historie van de Brabantse Wal en beoogt met het uitlichten daarvan bij te dragen aan de ontwikkeling van de Brabantse Wal tot een toplocatie voor wonen, werken en recreëren..

Dit hoofdstuk vormt de inleiding op dit investeringsvoorstel. Naast een algemene inleiding op het project wordt de noodzaak en de uitdaging voor dit project aangegeven. Ook is er aandacht voor de verbinding van dit project met de essentie van de ambities voor de Brabantse Wal. Hoofdstuk 2 beschrijft de concrete inhoud van project De Linie. Wat is het en wat levert het op? Hoofdstuk 3 behandelt de bijdrage van dit project aan de door de Provincie geformuleerde doelstellingen voor het programma Landschappen

van Allure. Hoofdstuk 4 presenteert de financiële aspecten van dit voorstel. De hoofdstukken 5 tot en met 8 gaan dieper in op de organisatorische maatregelen die een voorspoedige realisatie en de 'nazorg' garanderen. Gedetailleerde projectgegevens en aanvullende documenten zijn opgenomen als bijlagen bij dit voorstel.

1.2 De Brabantse Wal

De fysieke steilrand is het verbindende element tussen de verschillende gebiedsdelen op de Brabantse Wal. De steilrand is een abrupte overgang van de hoger gelegen zandgronden naar de lager gelegen zeeleipolders. De steilrand slingert van Ossendrecht langs Hoogerheide, Woensdrecht, Bergen op Zoom en Halsteren tot Steenberg. De steilrand bereikt hoogten van ongeveer 20 meter boven NAP. De abrupte overgang van hoog naar laag zorgt voor een verrassend gevarieerd en bijzonder landschap.

Binnen de Brabantse Wal worden vier deelgebieden onderscheiden. Deze komen overeen met het klavertje vier zoals beschreven in het streefbeeld in de bijlage van deze aanvraag. De vier klavertjes onderstrepen het belang van de landschappelijke contrasten op de Brabantse Wal. Dat maakt de Brabantse Wal uniek: vier sterk verschillende landschapstypen in een relatief klein gebied.

Die uniciteit is op meerdere manieren bevestigd. De Brabantse Wal is aangemerkt als:

-
- *aardkundig waardevol gebied (Provincie Noord-Brabant 2005);*
- *cultuurhistorisch waardevol gebied (Nota Belvédère, Tweede Kamer, 1998);*
- *beschermde natuurgebied, Natura 2000 (Europese Unie, Vogelrichtlijn 1979, Habitatrichtlijn 1992);*
- *Provinciaal Landschap (Provincie Noord-Brabant 2009).*

1.3 Probleemstelling

De Provincie Noord-Brabant heeft met de Agenda van Brabant ingezet op een competitieve provincie waar naast een toenemende invloed van de vernieuwende economie een aangenaam woon- en ondernemingsklimaat bestaat. Dat klimaat wordt gevormd door een solide natuurlijke basis en een gevarieerd aanbod van voorzieningen op het gebied van natuur, cultuurhistorie en recreatie.

De Brabantse Wal kan de Provincie helpen bij het creëren van een afwisselende en aantrekkelijke woon-, leef- en werkomgeving in het westen van Brabant. Dat gedeelde doel komt tot uitdrukking in de gepresenteerde investeringsvoorstellen. In het bijzonder binnen project De Linie.

De ontwikkeling van de Brabantse Wal wordt door een aantal omstandigheden gehinderd. Dat geldt ook voor De Linie. Veel van het moois dat er is, is onzichtbaar vanaf de (snel) weg of vanaf het water. Zo ligt Fort de Roovere letterlijk naast de A4, maar zien alleen ingewijden dat.

Daarnaast is de naamsbekendheid (een voorwaarde om als 'uitje' een serieuze optie te zijn) van het gebied niet groot. Dat betekent dat de keuze 'Brabantse Wal' niet automatisch bij recreanten in gedachten komt bij het zoeken van een dagje of een weekje weg.

Een derde punt is dat de Brabantse Wal wordt gezien als een gebied waar men doorheen moet om van en naar de Zeeuwse kust en wateren te reizen. Over de weg (A4) en over het water (Volkerak-Zoommeer). Volgens betrokken partijen is dit te wijten aan drie factoren: het ontbreken van een grote publiekstrekker, het geringe aantal verblijfsmogelijkheden voor zowel de zakelijke markt als de toeristische markt (gezinsrecreatie, verblijfsrecreatie) en een gebrekkige infrastructurele ontsluiting.

Een vierde punt is dat bezoekers slechts een beperkt gedeelte van het gebied bezoeken. Zo bezoeken zij bijvoorbeeld de historische binnenstad van Bergen op Zoom, maar nemen geen aansluitend kijkje in de natuurrijke omgeving van de Linie.

Naast bovengenoemde punten nemen de natuur, landschaps- en cultuurhistorische waarden van het gebied af. Onder andere door ontwikkelingen in de landbouw (minder natuurbeheer) en infrastructurele maatregelen (zoals de nieuwe A4). Maar ook de uitbreiding van stedelijk gebied, de afnemende luchtkwaliteit (havens Antwerpen) en de afbraak van beeldbepalende gebouwen en kleine landschapselementen leiden tot verlies aan cultuurhistorische waarden.

Probleemstelling c.q. uitdaging

Naar aanleiding van bovenstaande knelpunten is de uitdaging als volgt geformuleerd:

Hoe kan de Linie bijdragen aan de duurzame ontwikkeling van de Brabantse Wal op het gebied van bekendheid, zichtbaarheid en beleefbaarheid, als (meerdaags) verblijfsgebied en als natuurlijke long tussen grootstedelijke gebieden

Kansen

In het projectgebied van de Linie doen zich ontwikkelingen voor waarmee de uitdaging voor het gebied kan worden aangegaan.

De ontwikkeling van nieuwe infrastructuur (A4, met aquaduct), nieuwe werkgelegenheid (Aviolanda, Agro Food Cluster West Brabant, de ontwikkeling van de biobased industry), drukte in Vlaamse natuurgebieden en opgaven op het gebied van waterberging en waterkwaliteit bieden kansen om nieuwe doelgroepen voor dit gebied te interesseren. De Brabantse Wal wordt voor partijen uit een grotere geografische cirkel aantrekkelijk om er te wonen, te werken en/of te recreëren. Daarvan kunnen de projecten in De Linie meeprofiteren. Bijvoorbeeld de drie Waterpoorten als toegang tot het gebied.

Naast fysieke ontwikkelingen neemt de betrokkenheid van gebiedspartners toe. De oprichting van een ondernemersvereniging en ontwikkelplannen binnen de Linie tonen dat aan. De minder gunstige economische omstandigheden hebben een positieve invloed op de realisatiekosten. De energie en het enthousiasme die zijn gestoken in de voorbereiding van projecten mag niet verloren gaan. De synergiemogelijkheden tussen publieke en private opgaven en oplossingen moeten maximaal worden benut. Niet alleen met het oog op de realisatie van concrete, fysieke projecten in het gebied, maar meer nog met het oog op een solide coalitie van partijen die gezamenlijk de (toekomstige) uitdagingen voor het gebied aangaat.

Project De Linie kan aanhaken bij, en een versterking zijn van, andere programma's die in (West) Brabant actueel zijn. Hierbij valt te denken aan projecten vanuit de Provincie (Zuiderwaterlinie), gebiedsontwikkeling Waterpoort, Regio West Brabant (Vrijtijdsagenda West Brabant) en vanuit het Vrijtijdshuis.

Wens

Een combinatie van de gesignaleerde knelpunten, de geformuleerde kansen en uitdaging leiden tot een wens voor De Linie. Die wens is dat dit project, binnen het grotere geheel van de Brabantse Wal, bijdraagt aan het op de kaart zetten van het projectgebied als een bijzonder gebied met (inter) nationale allure, met militaire historie van het gebied als rode draad.

Om die wens in vervulling te laten gaan wordt niet achterover geleund. In tegendeel, door middel van de realisatie van acht krachtige projecten wordt de militaire historie beleefbaar gemaakt. Dit betekent versterking van de ruimtelijke kwaliteit, het betrekken van nieuwe partners en het bedenken van nieuwe manieren om ambities te betalen, te realiseren en in stand te houden. Deze acht projecten versterken de natuur op locatie

en in de inundatiegebieden en ontsluiten het gebied door middel van recreatieve waterpoorten en thematische routing. Daarnaast verbeteren ze de zichtbaarheid van het gebied door herontwikkeling van prominente cultuurhistorische locaties en bieden ze kansen voor behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten door herbestemming. Ook maken ze door middel van kleinschalige (recreatief-educatieve) initiatieven de militaire historie van het gebied toegankelijk voor een grote doelgroep. De Linie wordt zo in samenhang tussen thema's, onderdelen en partners ontwikkeld en gepresenteerd. De (relatieve) kleinschaligheid van de initiatieven passen bij de landschappelijke en ecologische kwaliteiten van het gebied. Daarnaast draagt de promotie van het gebied door de streekorganisatie (waarvan VVV Brabantse Wal onderdeel is) bij aan een grotere (naams)bekendheid van het gebied.

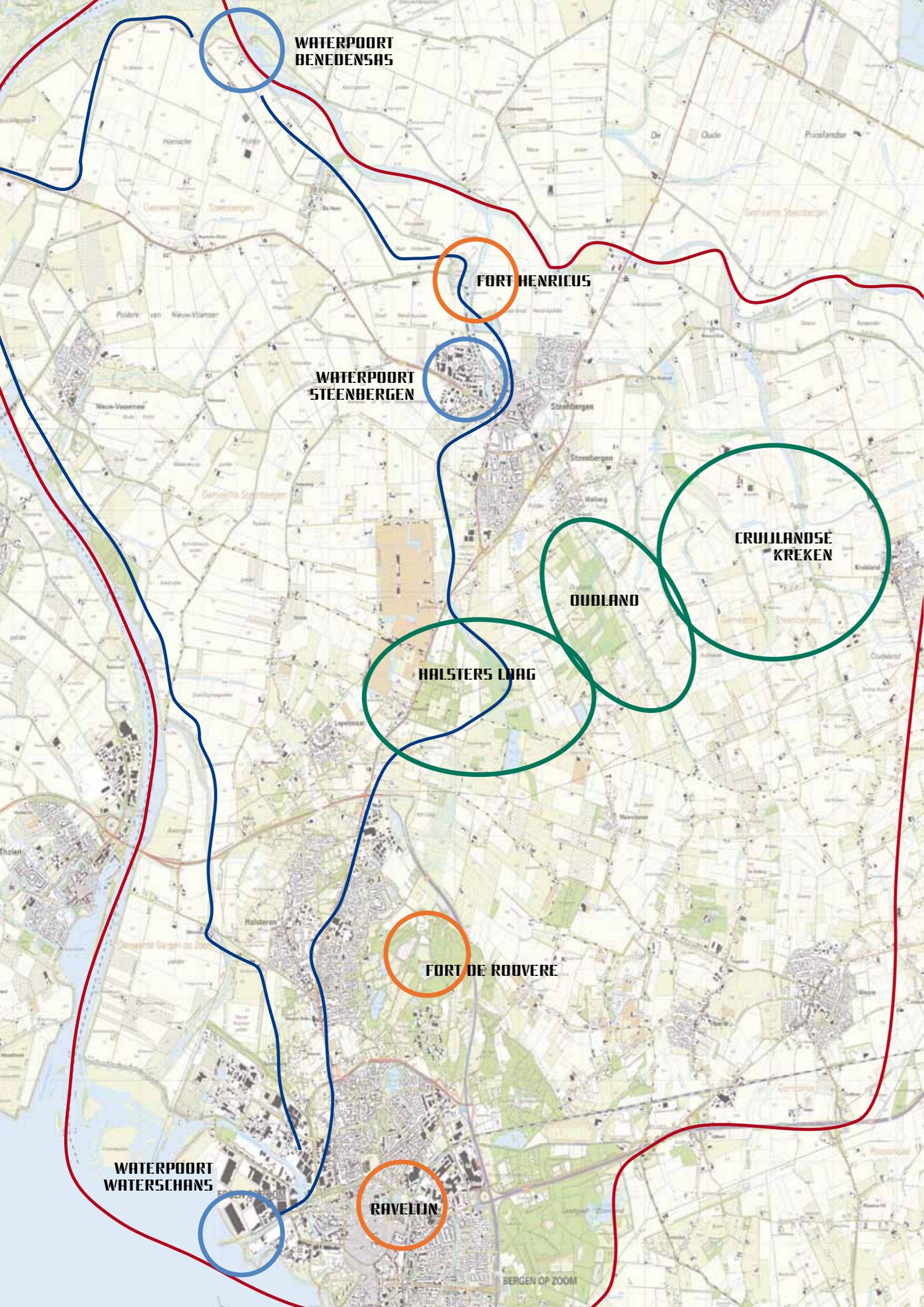
1.4 Situatieschets

Op de hiernaast getoonde detailkaart staan de te realiseren deelprojecten ingetekend. De projecten leiden tot het herbeleven van de militaire historie en de geschiedenis van het gebied met 'het water'. De routes van poort tot poort nemen inwoners en bezoekers mee langs de markante verdedigingswerken in het gebied.

1.5 Projectafbakening

Het gebied waar het project 'De Linie' betrekking op heeft, betreft het gebied tussen Bergen op Zoom (Markiezaatsmeer) en de Steenbergsche Vliet. Met het Schelde-Rijnkanaal en het Mark-Vlietkanaal als verticale grenzen. Naast het stedelijk gebied van Bergen op Zoom en Steenbergen omvat dit het bijbehorende buitengebied met daarin de kernen De Heen, Welberg, Moerstraten en Halsteren.

[PROJECTAFBAKENING]

**WATERPOORT
BENEDENSAS**

FORT HENRICUS

**WATERPOORT
STENBERGEN**

**CRUJLANDSE
KREKEN**

OUDLAND

HALSTERS LAAG

FORT DE ROOVERE

**WATERPOORT
WATERSCHANS**

RAVELIJN

— VERBINDENDE THEMAROUTE (INDICATIE)

— PROJECTAFBAKING

— WATERPOORTEN

— VESTINGWERKEN

— INUNDATIEGEBIEDEN

HOOFDSTUK 2: AANLEIDING EN DOELSTELLING

2.1 Aanleiding

De Brabantse Wal moet op de kaart worden gezet! Zoals iedereen de Veluwe kent, zo moet straks ook De Brabantse Wal iedere Nederlander bekend in de oren klinken. Factoren als economische crisis en vergrijzing van de bevolking zorgen ervoor dat mensen vaker een vakantiebestemming op korte afstand zoeken. Het goed accommoderen van deze trend maakt De Brabantse Wal een aantrekkelijk vakantiebestemming en recreatiebestemming voor de omringende stedelingen waardoor de lokale economie zal floreren. Daarbij verbetert de aandacht voor het gebied het woon- en werkklimaat. Om een toename van belangstelling voor het gebied aan te kunnen, moet de (natuurlijke) basis in het gebied op orde worden gebracht. Door middel van een 'inhaalslag' maar ook door middel van een goed beheer en onderhoud van de te ontwikkelen locaties en gebieden.

De Linie is sterk gefocust op de militaire historie. Verschillende periodes uit de militaire historie worden belicht. Daarmee is dit project sterk verbonden met verschillende thema's die door de Provincie op dit moment worden uitgewerkt, zoals de Zuiderwaterlinie, maar ook de Liberationroute. De resultaten uit project De Linie kunnen worden ingezet als bouwstenen in de verdere uitwerking van de Zuiderwaterlinie, inclusief de koppeling met het cultuurhistorisch (militair) erfgoed. Daar ligt dan ook een groot belang voor de Provincie. Zij kan dit project benutten om de gewenste ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie in het westen van Brabant aan te slingeren en daarmee als stimulator en katalysator voor andere gebieden te dienen. Dit geldt in mindere mate ook voor de verdere 'invulling' van de Liberationroute tussen Antwerpen en Grave.

Zoals in paragraaf 1.3 is beschreven, wordt het gebied bedreigd door een aantal ontwikkelingen. Zo zijn sommige landschapsstructuren in de loop van de tijd aangepast en meer eenzijdig geworden. Door het herstellen en toevoegen van nieuwe landschapselementen wordt het landschap aantrekkelijker en krijgt het meer allure. De wal en de gebieden er om heen vormen geen eenheid meer doordat deze doorkruist worden door infrastructuur. Er moet meer samenhang worden gecreëerd tussen de gebieden door het aanleggen van fysieke verbindingen (eenduidige herkenbare routes) en de versterking van ruimtelijke structuren. Door een integrale aanpak zullen projecten niet alleen bijdragen aan de natuur- en landschapsontwikkeling in het gebied, maar zijn de projecten er ook op gericht om nieuw publiek te trekken, waardoor de lokale (vrijtijds-) economie, maar ook de ruimtelijke kwaliteit versterkt.

Het is nu tijd om het gebied De Brabantse Wal, en de Linie in het bijzonder, te herstellen en te ontwikkelen tot een hoogwaardig groen en cultuurhistorisch relevant landschap. Dit komt zowel ten goede aan het leef- als aan het vestigingsklimaat in Brabant. De kansen die door verschillende ontwikkelingen worden geboden versterken die urgentie.

Kansen blijven niet voor altijd bestaan. Het is zaak die kansen te verzilveren en er als streek voordeel aan te ontfangen. De economische omstandigheden (lagere kosten), de energie vanuit de streek, de plannen van de Provincie en de streek, de infrastructurele en economische ontwikkelingen komen nu bij elkaar. Daarom is nu het beste moment om aan de slag te gaan. Voordat de kans voorbij gaat en zich (voorlopig) niet nogmaals voordoet.

Via een integrale ontwikkeling moet de motor op gang worden gebracht en de identiteit van het gebied worden versterkt. Het gebied moet op basis van de kernkwaliteiten een grotere aantrekkingskracht krijgen. De streekorganisatie Brabantse Wal is reeds gestart. Zij coördineert de uitvoering en zorgt voor de juiste verbindingen en samenwerking. Dat die samenwerking loont, bewijst de uitverkiezing van streekpad Brabantse Wal tot wandelroute(gids) van het jaar 2013!

2.2 Doelstelling

Doelstelling: De Linie moet een gebied worden waarin de militaire historie tot leven komt. Daarvoor is nodig dat militair erfgoed wordt hersteld, de natuurlijke setting van het erfgoed wordt versterkt, de gebruiksvriendelijkheid van het gebied en de thematiek door middel van poorten en routing wordt verbeterd en zowel de verhalen over de historische locaties als over het gehele gebied worden verteld aan bewoners en gasten. Door middel van deze acties wordt aangesloten op het streefbeeld voor de gehele Brabantse Wal.

De voorgestelde projecten zijn een eerste stap in de realisatie van dat doel. De realisatie van het streefbeeld is voor de projectpartners de stip op de horizon. De huidige plannen versterken de (ecologische en cultuurhistorische) basis van het gebied en bieden op die manier kansen voor nieuwe economische initiatieven die het landschap op lange termijn kunnen versterken. Het versterken van de herkenbaarheid en beleefbaarheid van de Brabantse Wal zijn de punten waar raakvlakken met het streefbeeld bestaan. Zo kan de aantrekkelijkheid van het gebied ten aanzien van de onderwerpen recreatie en toerisme, wonen en bedrijvigheid worden verbeterd.

2.3 Aansluiting

Het bidbook (zie ook bijlage) omschrijft het streefbeeld als volgt:

'Met een strategie om de natuur rijker en robuuster te maken door bijvoorbeeld mogelijkheden te creëren voor de (her)introductie van diersoorten. Met het benoemen van nieuwe mogelijkheden voor passende economische ontwikkelingen in de sfeer van recreatie en toerisme, maar ook voor innovatieve en verbrede landbouw, voor de gezondheidszorg en voor de wellness-sector, voor de productie en verkoop van streekeigen producten en het verbinden van mensen met cultuurhistorie. Want op al deze terreinen zijn 'verdienmodellen' mogelijk die

goed zijn voor de ondernemers én voor het landschap. Niet in de laatste plaats ziet elke regio kans om de relatie tussen de stad en het landschap zo te organiseren dat de stedeling als vanzelf naar het platteland wordt gelokt.

Dit project richt zich met name op de ruimtelijke kwaliteit en recreatieve ontwikkelingen, in het bijzonder in relatie tot de militaire cultuurhistorische elementen in het gebied. Daarbij wordt ook de band tussen stedelijk gebied en het landschap versterkt en de contrasten tussen open/gesloten en nat/droog versterkt.

De manier waarop dat gebeurt versterkt de ruimtelijke kwaliteit van het gebied (het opknappen van de forten en vestingwerken brengt het gebied op orde en in de oude staat terug), biedt ruimte aan nieuwe partners (bijvoorbeeld door het gebruik van de forten), creëert nieuwe verdienmodellen (bijvoorbeeld door het bijscholen van werkzoekenden tijdens het werk aan Fort de Roovere) en werkt aan innovatieve oplossingen om bijvoorbeeld de instandhouding van projecten op de lange termijn te verzekeren (bijvoorbeeld beheersstichting Fort de Roovere en crowdfunding Benedensas).

Het Streefbeeld Brabantse Wal is leidend bij de projecten. Hierin staan de ambities voor de Brabantse Wal de lange termijn opgenomen. De partners willen met behulp van provinciale bijdragen uit het Landschap van Allure programma deze ambities realiseren.

De Brabantse Wal biedt in het samenspel met de omliggende gebieden een keur aan belevingen en kwaliteiten op zeer korte afstand. Het is een uniek gebied voor Brabant en Nederland. De Wal verdient aandacht. Om de aantrekkelijkheid van het gebied voor toerisme en recreatie, wonen en bedrijvigheid te behouden en waar mogelijk te vergroten, is het wenselijk om de herkenbaarheid en de beleefbaarheid van de Wal verder te versterken. Het versterken van de (ruimtelijke) karakteristieken, het versterken van contrasten door landschapsherstel in omliggende gebieden, verbindingen leggen en het toevoegen van nieuwe elementen en structuren, staan centraal. De Brabantse Wal is een zeer contrastrijk gebied. Tegelijkertijd lopen er natuurlijke overgangen tussen deze polen. Zo zijn er overgangen van meer kleinschalige landschappen in de hoge delen naar de meer grootschalige zeeleipolders en veenontginningsgebieden. De wal is in het noordelijk deel nog steeds beleefbaar in het landschap door verschil in verkavelingstructuur, beplanting en grondgebruik. Gebieden versterken en slim verbindingen leggen, waarbij ruimtelijke kwaliteit samengaat met ondernemen en beleven: dat is het streefbeeld voor het contrastrijke landschap van de Brabantse Wal: een landschap met allure.

Het Streefbeeld geeft duidelijk de potenties van het gebied aan. Ook staat beschreven dat nog veel moet worden uitgevoerd om het Streefbeeld te kunnen benaderen en om een daadwerkelijk Landschap van Allure te worden. 2013 is gezien de geschetste omstandigheden een optimaal startmoment om de projectactiviteiten die samenhangen met de projecten binnen de Brabantse Wal in uitvoering te brengen.

Het streefbeeld van De Linie geeft het volgende aan: *Op de kop van de Brabantse Wal, in het noorden, omsluit zich een gordel van vestingsteden, fortificaties en voormalige inundatiegebieden als onderdeel van de voormalige West Brabantse Waterlinie en de uitgebreide Zuiderwaterlinie. De laaggelegen inundatiegebieden vormen een contramaal van de noordelijke beboste kop van de Wal en de hoog gelegen Forten.*

Naar dit beeld willen de projectpartners en initiatiefnemers daadwerkelijk toewerken. De Linie is een van de zwaarst bevochten en verdedigde gebieden van Nederland. Echter, wat vroeger verdedigd moest worden, wordt nu maximaal zichtbaar en beleefbaar gemaakt. De militaire verdedigingshistorie is de rode draad binnen De Linie en vormt de kapstok voor de verschillende deelprojecten. De Linie is één van de oudste verdedigingslijnes van Nederland en werd aangelegd in 1628. De Linie bestaat uit diverse forten. De kenmerkende inundatiegebieden, waarbij land onder water kon worden gezet ter verdediging, vormen een belangrijk onderdeel van De Linie.

De deelprojecten binnen de Linie sluiten aan op de volgende onderdelen van het Streefbeeld:

- Versterking van de kwaliteit en beleving van de Wal
- Versterking van de gradiënten
- Ontwikkeling van natte open gebieden grenzend bovenaan de steilrand
- Versterking boskarakter en het kleinschalige karakter van het oude zandontginningslandschap op het zandige deel van de Wal
- Het in samenhang ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten van het cultuurhistorische landschap van de West Brabantse Waterlinie (De Waterschans, de Forten Pinssen, De Roovere en Henricus en de sluis bij Benedensas) als onderdelen van het grotere geheel de 'Zuiderwaterlinie' van Grave tot Hulst. De verlenging van de A4 biedt de regio zeer goede kansen om op de Waterlinie op specifieke plekken te promoten
- Het aaneensmeden van de verschillende recreatieve fiets- en wandelroutes
- De ontwikkeling van vesting Steenbergen met de voormalige turfhaven als de centrale spil voor diverse recreatieve routestructuren in het gebied
- De ontwikkeling van de vesting Bergen op Zoom
- Het openhouden van groene buffers en inundatiegebieden tussen de agglomeraties van Bergen op Zoom, Halsteren, Lepelstraat, Steenbergen en Benedensas
- Het bestrijden van de verdroging in de zandgebieden
- De realisatie van natte natuurgebieden aan weerszijden van de zandrug

De projecten binnen De Linie dragen elk bij aan één of meerdere onderdelen van dit streefbeeld. De waterpoorten dragen bij tot de ontsluiting van het gebied en haar onderlinge verbinding. Het herstel van de Forten draagt bij aan de beleving van cultuurhistorisch erfgoed en sluit daarmee aan op de Zuiderwaterlinie.

Bij raadpleging Statencommissie

Bij de presentatie van de Brabantse Wal projecten aan de Statenleden op 8 februari 2013 is door de Statenleden aandacht gevraagd voor een aantal aspecten. Die betroffen:

- Het advies om de relatie tussen alle Brabantse Wal projecten niet alleen te vertellen, maar ook in de aanvraag mee te nemen. Daarom is in dit hoofdstuk een sterke link gelegd met het overkoepelende streefbeeld voor de gehele Brabantse Wal;
- Heb aandacht voor marketing en promotie in de aanvraag, zowel van wat er is als wat er nog komt! In hoofdstuk 7 wordt daarom aangegeven op welke wijze de bestaande marketing- en promotie tools worden gebruikt en welke aanvullende middelen worden ingezet om het gebied bij de doelgroepen op de kaart te zetten;
- De constatering van de leden dat veel projecten een plus voor de recreatieve sector betekenen. Hun tip was om dat goed in de aanvraag te verwoorden. In dit voorstel zijn de recreatieve profits expliciet benoemd;
- Besteed aandacht aan het advies van de commissie Sijmons. Hieronder wordt verder op het advies van de commissie Sijmons ingegaan;
- Aandacht voor economische en cultuurhistorische verdienmodellen. Deze modellen en mogelijkheden zijn bij de verschillende deelprojecten beschreven;
- De gevraagde bijdrage in het kader van Landschappen van Allure voor de drie projecten van de Brabantse Wal, die in totaal ruim € 23 miljoen betreft, terwijl er voor de eerste tender € 26,5 miljoen beschikbaar is voor alle projecten van de drie landschappen. Met het oog op de (kwalitatieve) versterking van dit voorstel zijn alle deelprojecten zorgvuldig nagelopen. Toen is geconstateerd dat enkele kleinere projecten in en rond de inundatiegebieden in de huidige vorm minder sterk aan de kwaliteit van het project bijdragen. Daarom zijn die onderdelen teruggetrokken.

Bij advies van de commissie Sijmons

De commissie Sijmons heeft aangegeven een tienvoudige opgave voor de landschappen te zien. In dit project wordt vrijwel elk van die opgaven aangegrepen en in concrete acties vertaald:

- Herstel, ontrommeling en versterking van de karakteristiek: in dit project worden militaire relictten en historische contouren hersteld. Het herstel van relictten zorgt voor 'verzorging' op specifieke locaties waarmee de ruimtelijke en natuurlijke basis op orde wordt gebracht. De projecten versterken de cultuurhistorisch beleefbaarheid, de commerciële verdien capaciteit, de historische landschappelijke structuren, de relatie tussen stad en ommeland, de samenwerking tussen streekpartners en de verkoopbaarheid van De Linie en daarmee van de Brabantse Wal.
- Verbinding: door middel van recreatieve poorten worden delen van de Brabantse Wal met elkaar verbonden. Binnen dit project worden de afzonderlijke deelprojecten fysiek en thematisch met elkaar verbonden door routes. Daarmee biedt dit project de mogelijkheid de kracht van de Zuiderwaterlinie als geheel te versterken. Het feit dat dit project onderdeel is van een groter Brabantse Wal programma, verbindt partijen

op de gehele Brabantse Wal met elkaar.

- Weerwerk (militair en occupatie): dit project geeft royaal invulling aan de herkenbaarheid en beleefbaarheid van de militaire historie uit verschillende tijdvakken in het gebied.
- Zichtbaarheid (Belvédère gedachte): het streven van Belvédère is die van een respectvolle omgang met cultuurhistorische waarden binnen ruimtelijke ontwikkelingen, waarbij 'behoud door ontwikkeling' wordt toegepast en uitgebreid. Binnen dit project worden diverse cultuurhistorische objecten en locaties 'opgeschoond' en gereed gemaakt voor passend gebruik en nieuwe 'verdienmodellen' ter instandhouding van het object en ter verrijking van hun omgeving.
- Grondgebruik: dit project streeft het herstel van het historische grondgebruik op cultuurhistorische locaties na: de forten en de inundatiegebieden zijn daarvan sprekende voorbeelden.
- Bereikbaarheid/toegankelijkheid: de toegangspoorten, de bestaande recreatieve infrastructuur en routestructuren aangevuld met thematische routes maken de projecten toegankelijk en brengen deze onderling met elkaar in verbinding. Waar mogelijk wordt aandacht besteed aan de toegankelijkheid van objecten en gebieden voor mensen met een beperking. Helaas bieden niet alle locaties daarvoor de mogelijkheid.
- (Planologisch) mogelijk maken van nieuwe initiatieven: de meeste deelprojecten dragen bij aan het vormen van een noodzakelijke basis voor het initiëren van nieuwe (economische) activiteiten. Met name op het vlak van recreatie en toerisme. De wens om nieuwe partners te vinden stimuleert een maximale soepelheid in planologische benadering op zowel Provinciaal als gemeentelijk niveau.
- Beleefbaarheid: de meeste deelprojecten zijn gericht op het beleven van cultuurhistorische objecten. Objecten worden nieuwe functies toebedeeld waardoor hun belevingswaarde stijgt.

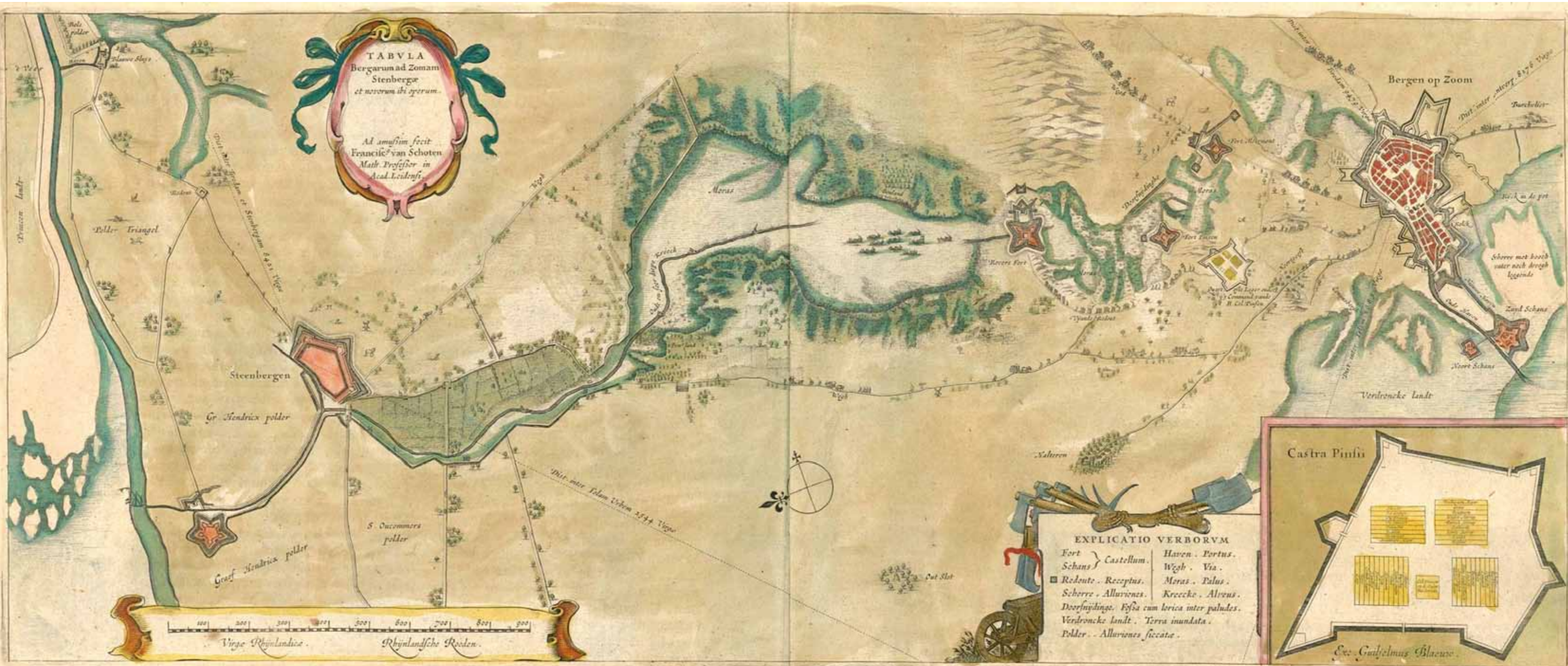
2.4 Projectresultaat

De Brabantse Wal heeft een rijke militaire historie. Verdeeld over verschillende tijdvakken. Die historie heeft zowel 'in het veld' als in 'de hoofden' niet die rol die haar toekomt. Het project De Linie wil daarin verandering brengen. Dat wil het bereiken door het cultuurhistorisch erfgoed uit verschillende tijdperken (waar mogelijk) te herstellen en voor het voetlicht te brengen. Door middel van informatie, activiteiten en evenementen.

Hieronder worden de deelprojecten binnen De Linie toegelicht. Deze projecten zijn in drie subthema's opgedeeld: 'Hoog & Droog' (de hooggelegen Forten en Vestingen), 'Laag & Nat' (de laaggelegen inundatiegebieden) en 'Waterpoorten en Routing' (de toegang tot en routing door het gebied). Samen dragen deze thema's het verhaal van het militaire verleden van de Brabantse Wal uit.

Dit onderdeel beschrijft het projectresultaat van De Linie op prestatieniveau. Aangegeven wordt welke 'producten' worden opgeleverd. De daarvoor benodigde werkzaamheden zijn opgenomen in de investeringsbegroting, die als bijlage bij dit voorstel is gevoegd.

Ter introductie op de concrete projectonderdelen wordt in kort bestek de (militaire) historie van het projectgebied De Linie beschreven. Dit ter verduidelijking van de historische context van de Linie.

[DE LINIE VAN TOEN]

De Linie van toen

De Linie verbindt de vestingsteden Bergen op Zoom en Steenbergen, waarvan de geschreven geschiedenis respectievelijk terugleidt tot 1212 als Bergen op Zoom voor het eerst in archieven is vermeld als 'vrije plaats' en tot omstreeks 1260 wanneer Steenbergen zijn oorsprong vindt als kolonistendorp. Beide plaatsen liggen op de grens van het oude dekzandlandschap van de Brabantse Wal en de zeekelegronden.

In de loop van de 80-jarige oorlog (1568-1648) werd Bergen op Zoom een strategisch belangrijke stad. Vanaf 1577 was de stad een steunpunt voor de Staatse troepen en werd in 1584 in opdracht van Willem van Oranje versterkt door de bouw van de Waterschans, een vooruitgeschoven fortificatie aan de havenmonding aan de Schelde. De stad vormde de poort naar Zeeland, één van de provincies die zich had aangesloten bij de opstandelingen tegen de koning van Spanje. Bergen op Zoom werd in deze tijd uitgebreid van verdedigingswerken voorzien. Met succes, want niet één keer zijn de Spanjaarden er in geslaagd om de stad in te nemen. Aan het beleg van 1622 dankt Bergen op Zoom een van Nederlands bekendste vrijheidsliederen: Het 'Merck toch hoe Sterck'.

Steenbergen kende ook al in de 14e en 15e eeuw omwallingen. De belangrijkste inkomstenbron was aanvankelijk het winnen van zout uit de in het omringende veengebied gestoken turf. Door alle nevenactiviteiten, samenhangend met de zouthandel, ontwikkelde Steenbergen zich ook tot havenstad. Die functie verloor het door de verzanding van de Streine - een zijtak van de Schelde. Tijdens de 80-jarige oorlog veranderde Steenbergen in een vestingstad en na diverse wisselingen van het gezag was het in 1622 duidelijk dat de aanleg van een 'moderne' derde omwalling nodig was.

De meest omvangrijke uitbreiding ontstaat als de Staten Generaal van Zeeland en Holland rond 1628 besluiten om een waterlinie ten noordoosten van Bergen op Zoom naar Steenbergen aan te leggen. De linie bestond uit de Forten Moermont, Pinssen, de Roovere bij Bergen op Zoom en Henricus bij Steenbergen. De eerste drie Forten werden aangelegd op de hoger gelegen gronden ten noordoosten van Bergen op Zoom. De vestingwerken van Steenbergen werden in deze periode geheel vernieuwd. De gebieden ten oosten van de vesting Steenbergen en tussen Fort de Roovere en de vesting Steenbergen (het Halsters- en Oudlands Laag) konden als inundatiegebied onder water worden ingezet om de vijand op afstand te houden.

Fort Henricus verrijst aan de monding van de Steenbergse haven, onder meer ter verdediging van de sluis om de zoutwatertoevoer voor de inundaties zeker te stellen. De kleine inundatiesluis bij het fort was bedoeld om de West Graaf Henricuspolder te kunnen inunderen. De Steenbergse Vliet tussen Fort Henricus en de haven is de oude route naar de voormalige vesting, waarin nu de jachthaven is gevestigd. Ook daar ligt een sluis die vroeger werd gebruikt om naastgelegen polders te inunderen.

Door de aanleg van de linie (nu bekend als West Brabantse Waterlinie) werden niet alleen de noordkant van Bergen op Zoom en de vesting Steenbergen beter beveiligd, maar werd tevens de vaarroute tussen Holland en Zeeland veiliggesteld. De waterlinie is tijdens haar bestaan zes maal onder water gezet; bij elkaar opgeteld stonden de laaggelegen gebieden 50 jaar onder water en sneuvelden er in gevechten rond de linie meer dan 30.000 soldaten. In tegenstelling tot de Nieuwe Hollandse waterlinie is hier echt strijd gevoerd, tegen Spanjaarden en Fransen met huurlingen uit heel Europa.

Vanaf 1698 is de vesting Bergen op Zoom naar een ontwerp van Menno van Coehoorn ingrijpend gemoderniseerd. De vesting werd in de periode 1698 tot ± 1740 in verschillende fasen getransformeerd van het Oud Nederlands Vestingstelsel naar het Nieuw Nederlands Vestingstelsel. Kenmerkend voor de vesting van Menno van Coehoorn was het uiterst ingenieuze systeem van wallen, muren, galerijen, kazematten en mijngangen. De vesting Bergen op Zoom werd en wordt gezien als het meesterwerk van Menno van Coehoorn. De vesting heette onneembaar te zijn en had de bijnaam van 'De Maagd'. Tijdens het beleg door de Fransen in 1747 (Oostenrijkse Successieoorlog) viel de vesting ten prooi aan hevige bombardementen. Ruim een kwart van de stad werd volledig verwoest. Na een beleg van 65 dagen viel de vesting en daarmee ook de waterlinie gedeeltelijk in Franse handen. In de loop van de 17e eeuw werd de linie onderdeel van de zogenaamde Zuiderwaterlinie, die liep van Grave, via de noord en west grens van Brabant naar Sluis in Zeeuws Vlaanderen. In de Franse periode van 1795 tot 1814 lag er een Frans garnizoen in Bergen op Zoom en Steenbergen.

De vestingwerken van Steenbergen zijn in de periode 1830-1840 voor het grootste deel geslecht. De vesting Bergen op Zoom werd omstreeks 1865 bij wet opgeheven. De kern van de landsverdediging was meer aan de oostzijde van Holland komen te liggen (Hollandse Waterlinie). Kort na het opheffen van de vesting is een start gemaakt met de ontmanteling daarvan. Dat heeft - met enkele tussenpozen - ruim 20 jaar in beslag genomen. Wel bleef Bergen op Zoom tot 2002 een garnizoensstad. Wat nog rest van de trotse vesting van Menno van Coehoorn is Het Ravelijn op den Zoom uit 1703. Het Ravelijn vormde een onderdeel van het Noordvestingfront. Het Ravelijn beschikt over kazematten en geeft een goed beeld van hoe de vesting van Van Coehoorn er uit heeft gezien.

In 1824 is het monumentale sluiscomplex Benedensas gebouwd (en in 1884 uitgebreid), ter bescherming tegen hoogwater en als schutssluis voor de scheepsvaart om hoogte verschillen te kunnen overbruggen. Tijdens de Belgische opstand was het sluisencomplex ook van belang voor de inundaties ten zuiden van Steenbergen en ten westen van Oud-Gastel. Om deze reden werden er een viertal batterijen rond de sluis aangelegd en gingen zij deel uitmaken van de Zuiderwaterlinie. In het landschap rond Benedensas staan nog diverse bunkers, die daar in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers als onderdeel van de Atlantikwall zijn gebouwd.

THEMA WATERPOORTEN EN ROUTING

UITERAARD BESCHIKTE DE LINIE OOK OVER TOEGANGSPUNTEN OM HET GEBIED TE BETREDEN, TE VERLATEN OF WATER IN HET GEBIED TOE TE LATEN. DEZE WAREN MEESTAL VOORZIEN BIJ GRENSGEBIEDEN VAN WATER EN LAND. OUDE HAVENS EN SLUISCOMPLEXEN ZIJN HIERVAN GOEDE VOORBEELDEN. DE LINIE KENT HIER EEN AANTAL FRAAIE VOORBEELDEN VAN. HIERONDER STAAN DE PROJECTPLANNEN TOEGELICHT. OOK VOOR DEZE POORTEN IS EEN IMPULS NOODZAKELIJK OM DE BELEVINGSMOGELIJKHEDEN TE VERBETEREN.

1. Themarouting

Met de ontwikkeling van verschillende locaties binnen het projectgebied van de Linie, worden enkele parels in het gebied enorm opgepoetst om ze allure te geven. De thematische route verbindt als een snoer de parels binnen de Linie. Zo komen deze parels beter tot hun recht. Hiermee wordt het advies van het Kwaliteitsteam van professor Sijmons inzake de verbinding tussen de onderdelen opgevolgd. De thematische routing voert van de Waterpoorten Benedensas naar Waterpoort Waterschans en sluit daar aan op de recreatieve route langs de Zoom. De thematische routing is opgenomen in het opgenomen kaartbeeld.

Het doel van dit onderdeel is de afzonderlijke projectlocaties op thematisch vlak met elkaar te verbinden en bezoekers en bewoners het gehele gebied meerdimensionaal te laten beleven. Daarmee wordt de ontsluiting en toegankelijkheid van het gebied en de belevingswaarde daarvan vergroot. Om die meerdimensionaliteit te bereiken is er aandacht voor de verschillende subthema's die in het gebied spelen (Verdronken dorpen, Linie van de Eendracht, West Brabantse Waterlinie, Zuiderwaterlinie en de Eerste en Tweede Wereldoorlog). De routes sluiten ook aan op de andere Brabantse Wal thema's, zoals de rol van turfwinning in de inundatiegebieden. De routes maken gebruik van de gerealiseerde (regionale) routenetwerken.

De routes worden thematisch ingestoken op de Linie van de Eendracht, West Brabantse Waterlinie, Tweede Wereldoorlog en verdronken dorpen. De wandelroute volgt de voormalige turfvaart de Ligne als historische streng door het gebied. Alle routes worden bewegwijzerd, in folderversie uitgegeven en ook digitaal ontsloten. Onderweg komen

fietsers en wandelaars rust-, uitkijk- en informatiepunten tegen, waarop thematisch relevante informatie over het gebied wordt geboden. Elke folder, rustpunt, informatiepaneel en bewegwijzering wordt voorzien van het 'Linie' logo en zo veel mogelijk in dezelfde materiaalsoort en kleurstelling uitgevoerd. Dit met het oog op maximale herkenbaarheid in het veld.

Zoals gezegd beschouwt de Brabantse Wal de inspanningen om de militaire historie te laten herleven als een onderdeel van het grotere geheel van de Zuiderwaterlinie. In de materialen en presentatie wordt dan ook de koppeling met dat project gelegd.

Het resultaat van dit project is samenhang tussen de parels, waarbij onderling naar elkaar wordt verwezen met informatie op locatie waardoor optimale beleving mogelijk wordt. Deze routing biedt ondernemers de mogelijkheid om aanvullende producten (activiteiten, arrangementen) aan te bieden.

De volgende activiteiten worden uitgevoerd:

- *Ontwerp, productie en gebruik van logo De Linie; Het oplichten van een van de blaadjes van het klavertje vier uit het streefbeeld voor de Brabantse Wal;*
- *Het ontwerp en de realisatie van 4 thematische fiets- en 1 thematische wandelroute (op papier);*
- *De realisatie van (ongeveer) 13 rustpunten met zit- en uitkijkmogelijkheid (bank) en informatievoorziening (bord) langs de verschillende routes; inclusief (ongeveer) 25 informatiepanelen langs de verschillende fiets- en wandelroutes (in totaal);*
- *Het digitaal ontsluiten van de routes en de informatie, ook door middel van QR codes;*
- *Het aanschaffen van GPS apparaten voor digitaal gebruik routes.*

Dit project draagt bij aan de volgende onderdelen van het streefbeeld:

De deelprojecten binnen de Linie sluiten aan op de volgende onderdelen van het Streefbeeld:

- Versterking van de kwaliteit en beleving van de Wal
- Het in samenhang ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten van het cultuurhistorische landschap van de West Brabantse Waterlinie (De Waterschans, de Forten Pinssen, De Roovere en Henricus en de sluis bij Benedensas) als onderdelen van het grotere geheel de 'Zuiderwaterlinie' van Grave tot Hulst. De verlenging van de A4 biedt de regio zeer goede kansen om op de Waterlinie op specifieke plekken te promoten
- Het aaneensmeden van de verschillende recreatieve fiets- en wandelroutes
- De ontwikkeling van vesting Steenbergen met de voormalige turfhaven als de centrale spil voor diverse recreatieve routestructuren in het gebied
- De ontwikkeling van de vesting Bergen op Zoom

Betrokken partijen:

Gemeente Steenbergen, Gemeente Bergen op Zoom, Gemeente Roosendaal, VVV Brabantse Wal, Stichting Vrienden van de West Brabantse Waterlinie, Stichting Menno van Coehoorn, Staatsbosbeheer, Brabants Landschap.

HOOG & DROOG

HOOG EN DROOG ZATEN DE VERDEDIGERS IN FORTEN OM HET ACHTERLAND TE BESCHERMEN. IN HET LINIEGEBIED ZIJN HIERVAN NOG VERSCHILLENDE RELICTEN TE VINDEN. SOMMIGE VAN DEZE RELICTEN HEBBEN EEN IMPULS NODIG, OM TOEKOMSTBESTENDIG TE KUNNEN BLIJVEN. VERVAL LIGT OP DE LOER. DE PROJECTPARTNERS WILLEN MET ONDERSTAANDE DEELPROJECTEN DIT THEMA WEER ZICHTBAAR EN BELEEFBAAR MAKEN.

Fort Henricus

De geschiedenis van de waterlinies als verdedigingswerk in West-Brabant begon in 1583 nadat Steenberg in Spaanse handen viel. Om een aanval op Tholen en Zeeland te verhinderen werd een aantal polders ten westen van de lijn Steenberg-Halsteren-Bergen op Zoom onder water gezet en wierp men op een aantal plaatsen verdedigingswerken op. Rijksmonument Fort Henricus is in 1627 aangelegd als onderdeel van de West Brabantse Waterlinie ter verdediging van de haven van Steenberg en de sluis die geïnundeerde gebieden voorzag van (zout) water. Het fort is gebouwd op de plek waar in 1594 al een fort had gestaan. Het heeft als verdedigingswerk dienst gedaan tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Het fort heeft vijf bastions en een natte gracht. In 1809 is het fort voor de laatste keer in paraatheid gebracht, in verband met de mogelijke Britse invasie in Zeeland. In 1812 is het fort opgeheven als verdedigingswerk.

In 2011 is LEADER subsidie voor het herstel en recreatief gebruik voor Fort Henricus ontvangen. In de voorbereidingsfase is gebleken dat de huidige contouren van het fort historisch niet verantwoord zijn. Het streven binnen De Linie is om de historische situatie te herstellen, en daarmee de beoogde (landschappelijke) allure in het gebied te realiseren. Dat is gebeurd bij Fort de Roovere en omgeving, dat is ook bij Fort Henricus de bedoeling. De huidige buitenrand om het fort is wel historisch verantwoord. De verhouding tussen fort en gracht binnen die rand is dat niet. Daarom wordt het fort verkleind (en een beetje gedraaid) en wordt de gracht vergroot. Op zo'n manier dat de originele contouren worden hersteld. Dit alles kan niet worden gerealiseerd met de LEADER bijdrage. Daarom worden de meerkosten in dit programma meegenomen.

Al deze ingrepen maken het fort tot een locatie die een rol vervult in haar omgeving. Het herstellen naar de oorspronkelijke contouren draagt bij aan de ruimtelijke kwaliteit van het gebied, de beleefbaarheid, de zichtbaarheid (letterlijk) en de toegankelijkheid van het fort. Dit maakt het recreatief medegebruik van het fort door derden mogelijk. De beoogde uitkijktoren wordt in lijn met het ontwerp van de innovatieve theater-uitkijktoren van Fort de Roovere gerealiseerd. Ook vinden zeldzame vogels als Roerdomp, Dodaar en Karekiet een nieuwe woning op en rond het fort. Voor de realisatie van de toren en het onderhoud en beheer van het fort wordt aansluiting gezocht bij de structuren rond het project Fort de Roovere.

Het herstel en de verbeterde toegankelijkheid van het Fort hebben de aanliggende ondernemer gestimuleerd om plannen te ontwikkelen met als doel de bestaande naastgelegen loodsen om te toveren in een multimediaal ontvangstcentrum waarin de geschiedenis van de West Brabantse Waterlinie in beeld en geluid kan worden herbeleefd. Daarbij wil deze nieuwe partner de terrein van het fort gebruiken voor het organiseren van nieuwe activiteiten, op het vlak van cultuur, sport en natuur. Het gebruik van het fort door derden kan een bijdrage leveren aan de kosten voor het beheer en onderhoud van het fort.

De volgende activiteiten worden uitgevoerd:

- *Herstel van de van de aarden wallen van het Fort, naar de historisch verantwoorde contouren. Vanuit dit investeringsvoorstel wordt het deel dat niet met LEADER kan worden gerealiseerd afgerond. De bestaande wallen worden waar nodig afgegraven en op de historisch juiste locatie weer 'neergelegd';*
- *Zichtbaar maken van het fort in het landschap, door verwijdering van de niet-historische bomenrijen;*
- *Het herstel van de gracht rondom het Fort. De gracht wordt op verschillende plaatsen uitgegraven en verbreed naar de oorspronkelijke contouren;*
- *Het verbeteren van de toegankelijkheid van het Fort door verbetering van de bestaande toegang, het aanbrengen van een extra brug en van een aanlegsteiger om toegang over water (ook voor rondvaartboten) mogelijk te maken (LEADER);*
- *Het ontwerpen en plaatsen van een toren die overzicht biedt over het Fort en haar omgeving. Het ontwerp sluit aan bij de 'theater-uitkijk-toren' van Fort de Roovere;*
- *Het aanbrengen van een historisch panoramabeeld in de toren op het Fort*
- *Het aanbieden van informatie over het Fort bij de entree (LEADER);*
- *Het Fort maakt onderdeel uit van de themaroute die de verschillende deelproject-locaties met elkaar verbindt.*

Dit project draagt bij aan de volgende onderdelen van het streefbeeld:

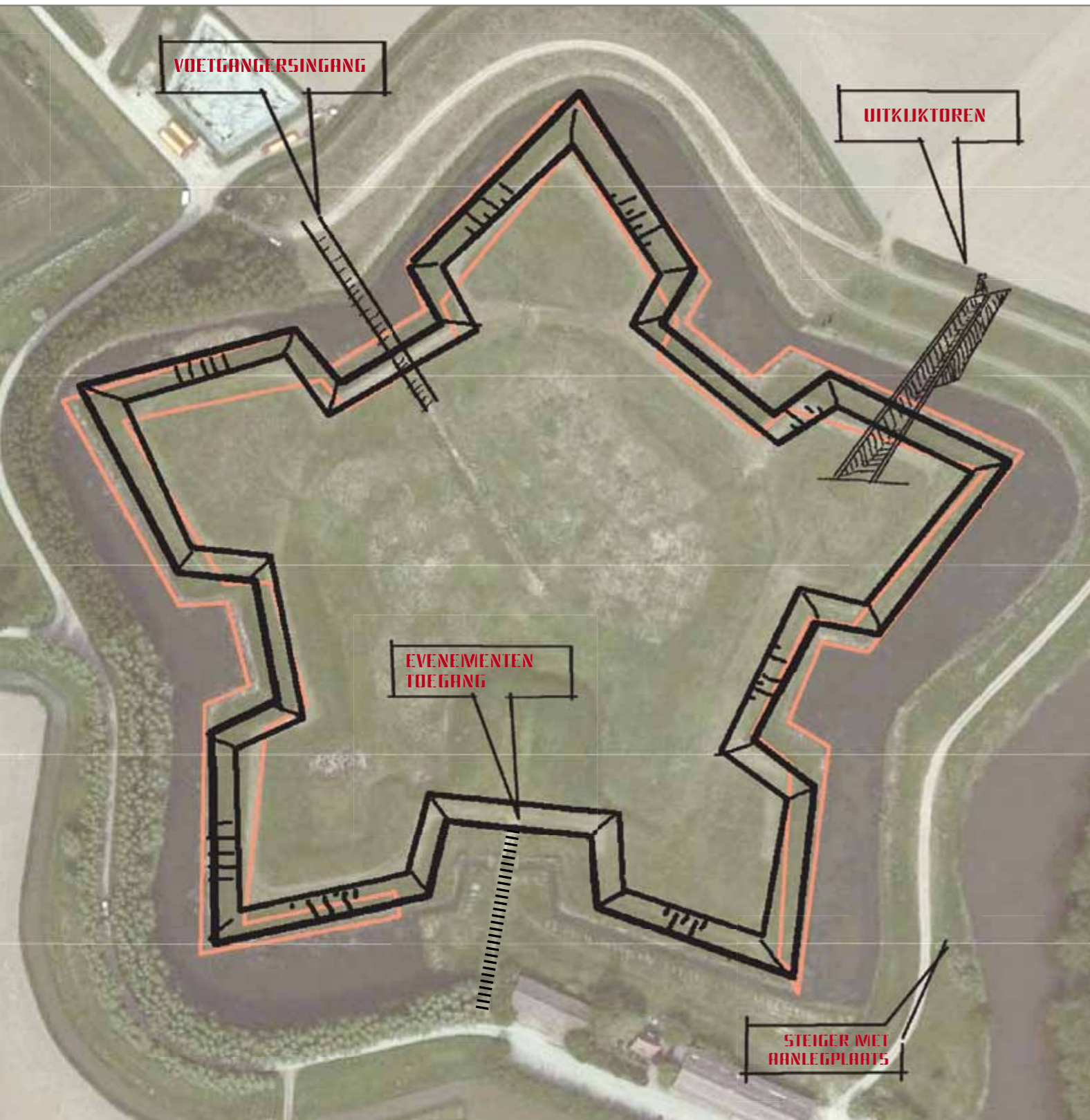
- Versterking van de kwaliteit en beleving van de Wal
- Het in samenhang ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten van het cultuurhistorische landschap van de West Brabantse Waterlinie (De Waterschans, de Forten Pinssen, De Roovere en Henricus en de sluis bij Benedensas) als onderdelen van het grotere geheel de 'Zuiderwaterlinie' van Grave tot Hulst. De verlenging van de A4 biedt de regio zeer goede kansen om de Waterlinie op specifieke plekken te promoten

Betrokken partijen:

Gemeente Steenbergen, Vereniging Natuurmonumenten, Waterschap Brabantse Delta, Stichting Menno van Coehoorn, Vrienden van de West Brabantse Waterlinie, VVV Brabantse Wal.

[FORT HENRICUS; NU EN LATER]

Zuidelijk deel van de West Brabantse Waterlinie (Fort de Roovere)

Het Zuidelijk deel van de West Brabantse Waterlinie bestaat uit Fort de Roovere, Fort Pinssen, de tussengelegen Liniewal en de directe omgeving. Fort de Roovere is een belangrijk onderdeel van de West Brabantse Waterlinie. In 2010 zijn de wallen en de binnen- en buitengracht van Fort de Roovere voor een groot deel hersteld. Inclusief de plaatsing van de inmiddels prijswinnende loopgraafbrug. Het doel van het (vervolg) project is het vervolmaken van Fort de Roovere met het ontsluiten van kennis over dit type verdedigingswerken en het maximaal beleefbaar maken van het Fort en haar omgeving.

Met behulp van een LEADER subsidie wordt op het fort een theater-uitkijk-toren gebouwd. Deze toren biedt naast uitzicht over de Linie ook zitgelegenheid en zachte (niet permanente) horeca voor voorstellingen op het fort. In het kader van Landschap van Allure is het aanvullende plan ontwikkeld om in de toren een informatiecentrum te bouwen waar kennis genomen kan worden van de historie van het gebied, de karakteristieken van de relict en van de natuur. Dat vergroot de beleving van de Waterlinie. Deze ruimtes kunnen functioneren als (gedeeltelijke) financiering van het beheer en de exploitatie van de toren door middel van verhuur. Overigens is de toren ontworpen door dezelfde architecten die de inmiddels prijswinnende loopgraafbrug (onder andere de Nederlandse Bouwprijs 2013 voor civiele kunstwerken) hebben ontworpen. Een bijzondere architectonische uitstraling is daarmee gegarandeerd. Het materiaalgebruik is identiek aan die van de loopgraafbrug.

In aanvulling op de te realiseren toren wordt de beleefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit van het Fort vergroot door een aantal ingrepen. Gevonden archeologische sporen bij de entree en de tunnel tussen een voor- en een hoofdwal worden herkenbaar gemaakt. Kanonnen worden geplaatst om de militaire functie te ondersteunen. Twee ecologisch verantwoorde bruggen worden over respectievelijk de buitengracht en over een gedempte gracht aangelegd. Verder wordt een stuk buitengracht ontgraven. Een nieuwe trap aan de oostkant vergroot de toegankelijkheid. Om rekening te houden met

de aanwezige natuurwaarden (EHS) wordt een paddentrap en passende beplanting aangelegd. De afronding van dit project maakt culturele opvoeringen bij de toren en incidenteel sportieve activiteiten op de terre (zoals jaarlijks een concours hippique voor de regio) mogelijk.

Om de realisatie van dit project in praktische zin vorm te geven, wordt gebruik gemaakt van de inzet van mensen die ingeschreven staan bij de Intergemeentelijk Sociale Dienst. Voor deze mensen wordt een opleiding gestart waar zij kennis en vaardigheden opdoen die behulpzaam zijn bij de projecten op Fort de Roovere. Die opgedane kennis en vaardigheden worden ingezet bij de genoemde werkzaamheden en het onderhoud en beheer op Fort de Roovere. Daarmee wordt dit innovatieve verdienmodel ook gebruikt om nieuwe partners te betrekken.

De volgende activiteiten worden uitgevoerd:

- De bouw van een exclusieve, multifunctionele theater-uitkijk-toren ten behoeve van uitstraling, evenementen en uitzicht (LEADER);
- Het realiseren van twee wind- en waterdichte ruimtes in de toren;
- Het verbeteren van de toegankelijkheid van het Fort door de realisatie van twee ecologisch verantwoorde bruggen over de grachten en een trap;
- Uitgraven van een gedempte gracht en een deel van de buitengracht;
- Ecologische ingrepen ter behoud van bestaande dier- en plantensoorten: de aanleg van een paddentrap en passende beplanting rond het Fort;
- Het zichtbaar maken van archeologische sporen bij de entree en een tunnel.

Dit project draagt bij aan de volgende onderdelen van het streefbeeld:

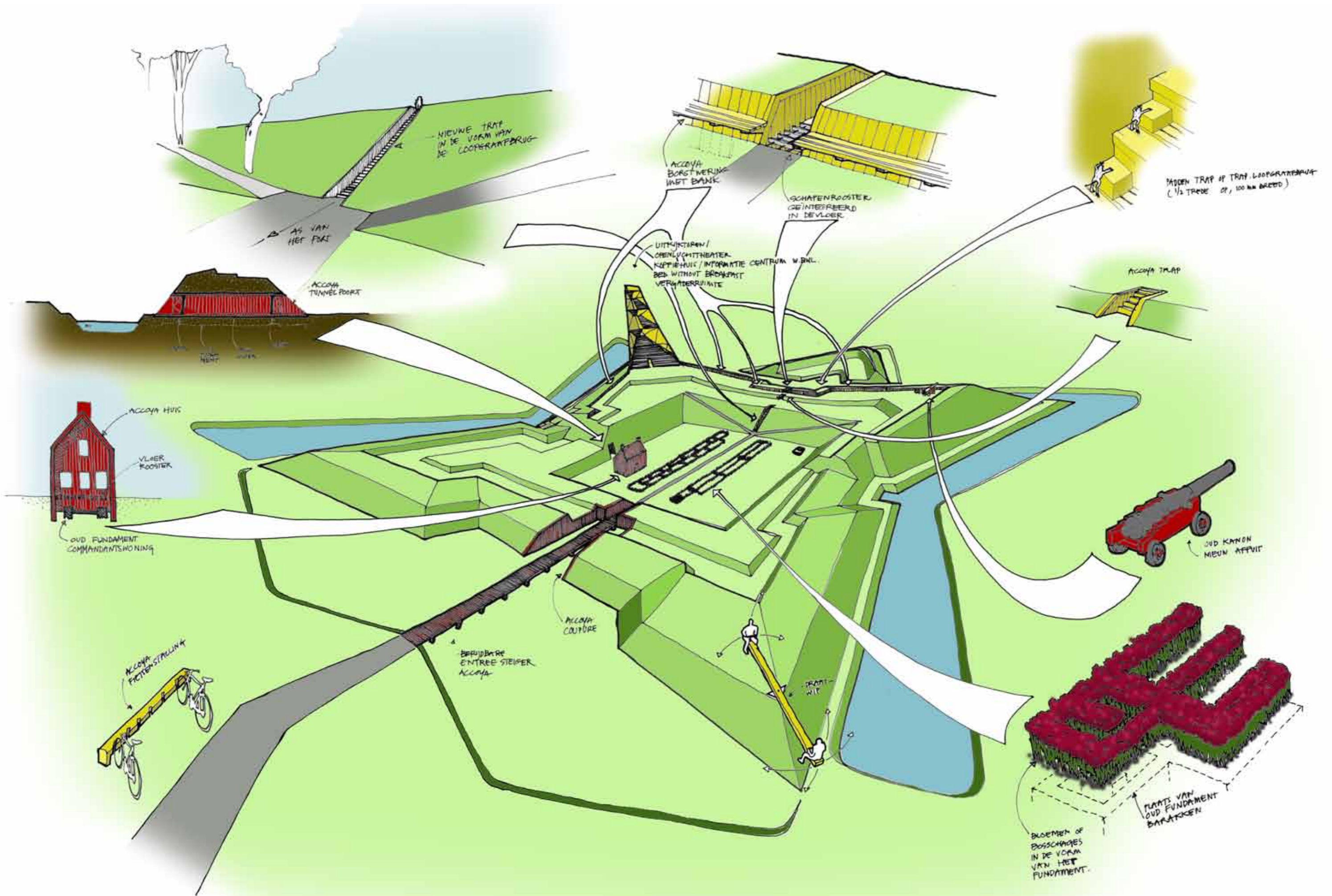
- Het in samenhang ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten van het cultuurhistorische landschap van de West Brabantse Waterlinie (De Waterschans, de Forten Pinssen, De Roovere en Henricus en de sluis bij Benedensas) als onderdelen van het grotere geheel de 'Zuiderwaterlinie' van Grave tot Hulst. De verlenging van de A4 biedt de regio zeer goede kansen om op de Waterlinie op specifieke plekken te promoten.
- De ontwikkeling van de vesting Bergen op Zoom.

Betrokken partijen:

Gemeente Bergen op Zoom, Stichting Menno van Coehoorn, Waterschap Brabantse Delta, Brabants Landschap, Stichting Vrienden van de West Brabantse Waterlinie, Stichting Bezichtiging Monumenten, VVV Brabantse Wal.

[FORT DE ROOVERE; NU EN LATER]

Het Ravelijn

Het Ravelijn is een buitenwerk van een vesting dat in vroeger tijden zorgde voor de verdediging van een deel van Bergen op Zoom. Het Ravelijn is een van de oudste monumenten in deze historische stad. Dat het Ravelijn bijzonder is, blijkt uit het feit dat het nog het enige bestaande vestingonderdeel is dat conform het ontwerp van vestingbouwer Menno van Coehoorn in 1702 is gerealiseerd. Het Ravelijn behoort qua thematiek niet alleen tot het project De Linie, maar qua ligging en thematiek ook tot het project De Zoom. De huidige conditie van het Ravelijn baart zorgen omdat de natuur het Ravelijn langzaam afbreekt. Boom- en plantgroei beschadigt en ontwricht haar muren. Het project Ravelijn heeft als doel om het bouwwerk en zijn aanwezige natuurwaarden in ere te herstellen en waar nodig te verbeteren. Op die manier draagt het Ravelijn bij aan een kwalitatieve impuls in haar omgeving. Daarnaast krijgt het Ravelijn een openbare functie waarbij kennis en beleving met betrekking tot De Linie een rol spelen. De terre van het Ravelijn wordt toegevoegd aan het zogenaamde 'Pleinenplan' van de gemeente Bergen op Zoom. In dat plan worden bijzondere pleinen van het centrum naar de rand van de stad met elkaar verbonden en krijgen daarmee een belangrijke schakelfunctie tussen het centrum en de buitengebieden rond de stad.

In dit project worden de muren en aarden wallen van het Ravelijn geheel hersteld. Het daarbij vrijkomende historisch groen wordt gedeeltelijk binnen het Ravelijn herplant en aangevuld. Voor vleermuizen wordt vernieuwde huisvesting (broed- en verblijfkamers) gerealiseerd. De toegankelijkheid en beleefbaarheid van het Ravelijn wordt vergroot door middel van een nieuwe brug en voorzieningen voor een openlucht theater en kleinschalig museum (in de kazematten). Dit resultaat bevordert activiteiten van derden in het Ravelijn zoals theatervoorstellingen, buitenactiviteiten van het Gilde, rondwandelingen in en op het Ravelijn. In het kader van het Pleinenplan van de gemeente Bergen op Zoom wordt het Ravelijn gebruikt voor jaarlijks terugkerende kleinschalige markten, meetings en lezingen.

De volgende activiteiten worden uitgevoerd:

- *De stenen muren en aarden wallen van het Ravelijn worden ontdaan van ingegroeide bomen en struiken en worden geheel hersteld;*
- *De ingegroeide (historische) bomen en struiken worden na verwijdering gedeeltelijk herplaatst binnen het Ravelijn en aangevuld;*
- *Realisatie van vernieuwde broed- en verblijfkamers voor vleermuizen;*
- *De realisatie van een nieuwe natuurlijk ingepaste toegangsbrug;*
- *Aanbrengen van voorzieningen voor een kleinschalig openluchttheater en een kleinschalig museum in een van de kazematten, waarbij de functie van een vesting binnen de linie nader wordt belicht en het Ravelijn in het bijzonder.*

Dit project draagt bij aan de volgende onderdelen van het streefbeeld:

- Het in samenhang ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten van het cultuurhistorische landschap van de West Brabantse Waterlinie (De Waterschans, de Forten Pinssen, De Roovere, Henricus en de sluis bij Benedensas) als onderdelen van het grotere geheel de 'Zuiderwaterlinie' van Grave tot Hulst. De verlenging van de A4 biedt de regio zeer goede kansen om op de Waterlinie op specifieke plekken te promoten
- De ontwikkeling van de vesting Bergen op Zoom

Betrokken partijen:

Gemeente Bergen op Zoom, Stichting Menno van Coehoorn, Waterschap Brabantse Delta, Gilde Sint Sebastiaan, Stichting Bezichtiging Monumenten, VVV Brabantse Wal

[HET RAVELIJN; NU EN LATER]

BOMEN MET BLOEIENDE HEESTERS
OP BUITENTALUD, BINNENTALUD BLIJFT
ONBEPLANT EN WORDT INGEZAAD
MET GRAS EN WORDEN ER BOLLEN GEPLANT

NIEUWE BRUG MET
UITNEEMBAAR BRUGDEK

KLEINE KIOSK

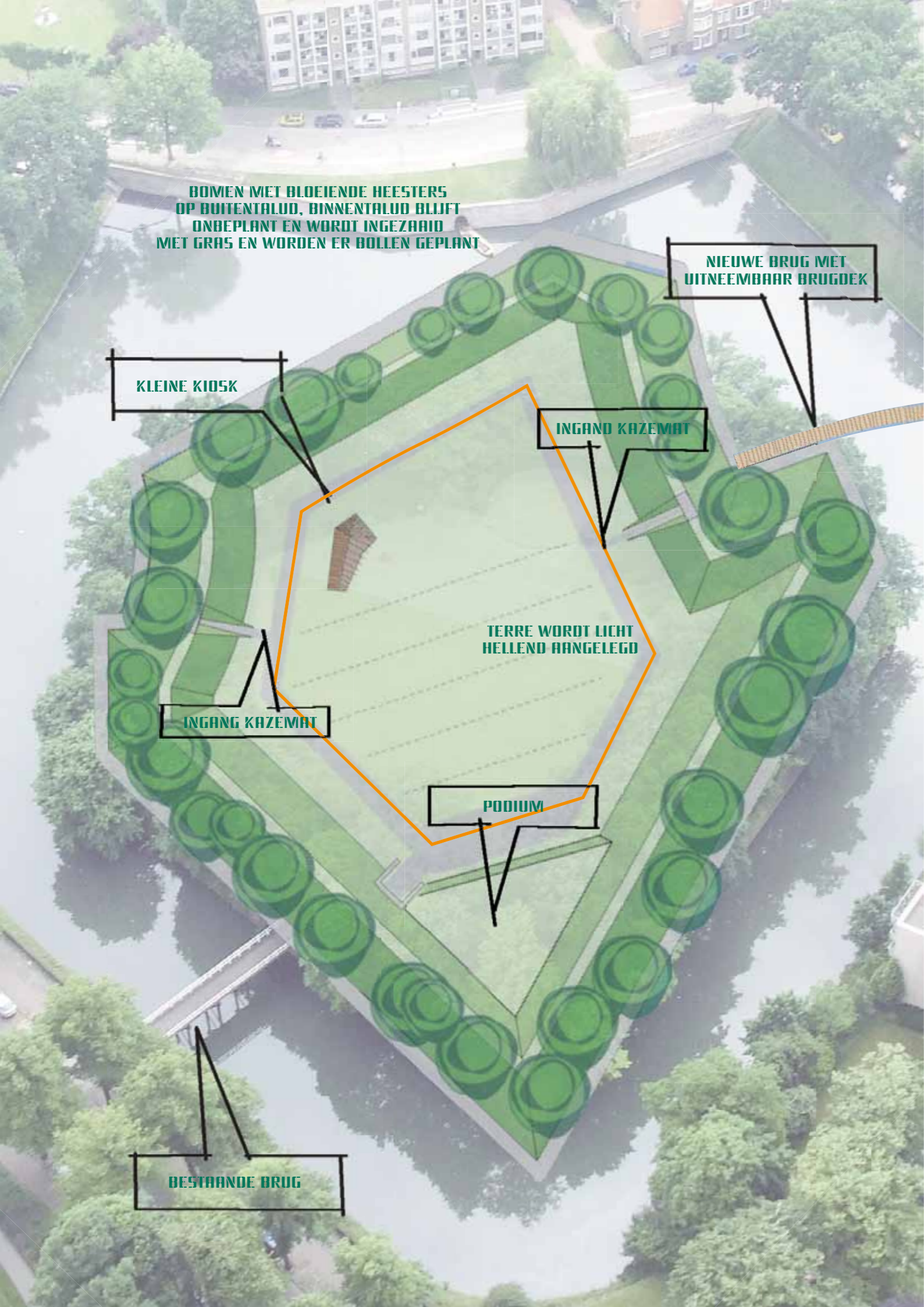
INGANG KAZEMAT

TERRE WORDT LICHT
HELLEND AANGELEGD

INGANG KAZEMAT

PODIUM

BESTAANDE BRUG

LAAG & NAT

OM OP EFFECTIEVE WIJZE GROTE GEBIEDEN TE VERDEDIGEN OF ONNEEMBAAR TE MAKEN, HEBBEN IN GEBIED DE LINIE DIVERSE INUNDATIEGEBIEDEN GEFUNCTIONEERD. IN VROEGERE TIJDEN KON MET SLUIZEN BIJ STEENBERGEN EN BERGEN OP ZOOM EN WATERBEHEERSSYSTEMEN (DAMMEN EN DIJKJES) GROTE STUKKEN LAND (MET ZOWEL ZOET ALS ZOUT WATER) ONDER WATER WORDEN GEZET. HIERMEE WERD EEN BELANGRIJK WAPEN GECONSTRUEERD DAT BELAGERS MOEST TEGENHOUDEN. DIVERSE LOCATIES HERINNEREN AAN DEZE STRIJD. EEN BELANGRIJK THEMA BINNEN DE VERDEDIGINGSLINIE. DE NATUURPROJECTEN MAKEN DE INUNDATIE VAN HET GEBIED OPNIEUW BELEEFBAAR.

Inundatiegebieden

Het gebied tussen de Vesting Steenberg en Fort De Roovere, met uitlopers naar het oosten, is een voormalig inundatiegebied. Dit turfvingebied kon ter verdediging van de vestingen Steenberg en Bergen op Zoom onder water worden gezet. De inundatiegebieden omvatten het Oudland, het Oudlands- en Halsters Laag en de Cruislandse Kreken. Met het oog op het tegengaan van verdroging, het bergen van water, het versterken van landschappelijke structuren en van specifieke ecologische aspecten wordt een aantal groene plussen in dit gebied gerealiseerd. Dat leidt tot een versterking van de ruimtelijke kwaliteit van het gebied, met een uitstraling naar de gehele Linie. Ook zorgen deze plussen voor versterkte (ecologische) draagkracht van het gebied, waardoor recreatieve beleefbaarheid wordt vergroot.

Met het oog op de versterking van de natuurlijke basis worden Natte Natuurparel Oudland, Oudlands Laag en Halsters Laag ingericht. Deze natuurgebieden liggen op de overgang van de hogere zandgronden naar de zeeleipolders, op de grens van de gemeenten Roosendaal, Bergen op Zoom en Steenberg. In dit gebied bevindt zich het laagste punt van Brabant, -1,5 meter onder NAP. De inrichting past thematisch uitstekend binnen project De Linie, maar wordt mogelijk gemaakt uit bestaande programma's. Het gebied wordt al doorkruist door verschillende LAW wandelroutes. Ook is een kleinschalig recreatiebedrijf aanwezig.

In de Cruislandse Kreken wordt de ecologische verbindingfunctie binnen het gebied, maar ook naar aanliggend gebied (Wouw), versterkt. Na de Sint-Elisabethsvloed van 1421 is dit gebied in brakwatergetijdengebied veranderd. Bij de inpoldering zijn de kreken afgedamd en ingedijkt. Nu wordt het krekensysteem in Kruisland gezien als het mooiste voorbeeld van ingedijkte, vroegere brakwatergetijderekken in Nederland. Ook de natuurontwikkeling in de Cruislandse Kreken wordt mogelijk gemaakt vanuit bestaande programma's. Daarvoor wordt dus geen bijdrage in het kader van Landschappen van Allure gevraagd.

In het kader van provinciale gebiedsontwikkeling Waterpoort wordt in de loop van dit jaar een verdere uitwerking voor het Cruislandse krekengebied opgesteld. Daarin worden initiatieven van bestaande en nieuwe recreatieve partijen samengebracht en afgestemd voor optimale beleving van het gebied. De inundatiegebieden maken onderdeel uit van de themaroutes die binnen dit project worden gemaakt.

Dit project draagt bij aan de volgende onderdelen van het streefbeeld:

- Versterking van de kwaliteit en beleving van de Wal
- Versterking van de gradiënten
- Ontwikkeling van natte open gebieden grenzend bovenaan de steilrand
- Het openhouden van groene buffers en inundatiegebieden tussen de agglomeraties van Bergen op Zoom, Halsteren, Lepelstraat, Steenberg en Benedensas
- Het bestrijden van de verdroging in de zandgebieden
- De realisatie van natte natuurgebieden aan weerszijden van de zandrug

Betrokken partijen:

Gemeente Steenberg, Waterschap Brabantse Delta, Brabants Landschap, Staatsbosbeheer.

WATERPOORTEN EN ROUTING

UITERAARD BESCHIKTE DE LINIE OOK OVER TOEGANGSPUNTEN OM HET GEBIED TE BETREDEN, TE VERLATEN OF WATER IN HET GEBIED TOE TE LATEN. DEZE WAREN MEESTAL VOORZIEN BIJ GRENSGEBIEDEN VAN WATER EN LAND. OUDE HAVENS EN SLUISCOMPLEXEN ZIJN HIERVAN GOEDE VOORBEEDEN. DE LINIE KENT HIER EEN AANTAL FRAAIE VOORBEEDEN VAN. HIERONDER STAAN DE PROJECTIDEEËN TOEGELICHT. OOK VOOR DEZE POORTEN IS EEN IMPULS NOODZAKELIJK OM DE BELEVINGSMOGELIJKHEDEN TE VERBETEREN.

Waterpoort Benedensas

Rijksmonument De Benedensas is een historisch sluiscomplex op de overgang tussen de Steenbergsche Vliet en het Volkerak-Zoommeer. Het is gelegen naast de natuurgebieden Dintelse Gorzen en Slikken van de Heen. Het is aangelegd in 1824 (en deels in 1884) ter bescherming tegen hoogwater uit het Volkerak en als schutsluis voor de scheepvaart om hoogte-verschillen tussen eb en vloed te kunnen overbruggen. In oorlogstijd was de sluis ook van belang voor de regulering van het waterniveau in de Vliet ten bate van de inundaties rond Steenberg en gedeeltelijk richting Oud-Gastel. Om deze reden gingen deze verdedigingswerken deel uitmaken van de Zuiderwaterlinie. Aanvullend werden de sluizen vanaf 1831 beschermd door een viertal aarden batterijen die van geschut voorzien werden. Thans zijn er nabij het sluiscomplex twee jachthavens gevestigd en vanaf 2015 krijgt de sluis weer een functie in het kader van de waterbergingfunctie van het Volkerak-Zoommeer conform het landelijke plan 'Ruimte voor de Rivier'. Pal naast dit sluiscomplex ligt een monumentaal voormalig schipperscafé. Het schippercafé (Bierhuys) werd vroeger gebruikt door schippers die voor de sluis moesten wachten. Op locatie bevindt zich tevens een oude bunker/geschutsofstelling uit de Tweede Wereldoorlog als onderdeel van de 'Atlantikwall'. De Benedensas is een van de toegangspoorten – zeker historisch gezien - tot 'De Linie'. De locatie vormde het decor voor de televisieserie over Merijntje Gijzen.

Binnen dit project wordt het schipperscafé in ere hersteld. Dit in combinatie met een vakantiewoning, theetuin en vlindertuin. De bestaande monumentale bebouwing wordt hiertoe zo veel mogelijk naar de historische situatie hersteld. Er wordt geen nieuwe bebouwing gerealiseerd. Deze activiteiten vormen de basis voor het realiseren van een volwaardige recreatieve poort op deze unieke locatie. Om de recreatieve poort haar functie volledig te laten vervullen wordt in de bunker een informatie en educatief centrum gecreëerd, waarin cultuurhistorie, ecologie en wateropgave centraal staan. Op of rond de bunker wordt een uitzichtspunt met panoramakijker gecreëerd. Via innovatieve GPS faciliteiten wordt gebiedsinformatie spelenderwijs aan bijvoorbeeld schoolklassen doorgegeven. Dit initiatief biedt zowel behoud voor de monumentale panden als voor de bunker door middel van een ander (her)gebruik.

Op dit moment is de locatie slechts over land te bereiken. De voetgangers- en fietsbrug is recent vervangen. De bereikbaarheid per auto en boot is beperkt. Daarom moet de parkeer capaciteit worden vergroot. Een gecombineerde wacht- en afmeersteiger moet de toegang tot de locatie vanaf het water en de wachtmogelijkheden bij gesloten sluis of voetgangersbrug verbeteren. Ook wordt de toegang van het omliggende natuurgebied de Dintelse Gorzen vergemakkelijkt door de beschikbaarstelling van off-road rolstoelen. Deze maatregelen vergroten de ontsluiting over water en land. Die ontsluiting is van cruciaal belang voor het welslagen van de recreatieve poort.

Het is een gegeven dat de aanwezigheid van horeca bij recreanten een belangrijke factor is om voor al dan niet voor een specifieke recreatie locatie te kiezen. De aan

wezigheid van horeca verlengt veelal de verblijfsduur op locatie. Het realiseren van verblijfsrecreatie heeft een positief effect op de verblijfsduur en bestedingen. Beide aspecten stimuleren lokale middenstand en horeca, wat als een verdienmogelijkheid kan worden beschouwd. Daarbij betekent de aanwezigheid van personeel op locatie ook dat er vrijwel continue toezicht op locatie is. Tevens bevordert aanwezigheid de onderhoudsconditie van de locatie. Verlaten locaties hebben de neiging te worden verwaarloosd, met sociaal ongewenst gedrag tot gevolg. De maatregelen hebben daarom een positief effect op de ruimtelijke kwaliteit van het gebied en het behoud van cultuurhistorisch waardevolle locatie (rijksmonument; behoud door herbestemming). Dit is tevens een verdienmodel.

Dit project sluit goed aan bij de doelstellingen die binnen Provinciale gebiedsontwikkeling Waterpoort genoemd zijn. Het Benedensas is de entree van het 'buitenwater' naar het 'binnenwater' en daarnaast is het de plek waar landrecreanten het water op gaan en andersom. Met een financiële bijdrage vanuit de gebiedsontwikkeling Waterpoort wordt op locatie een fietsstalling en openbaar toilet gerealiseerd.

Voor de financiering van een deel van de aankoop van de panden worden 'Vrienden van het Benedensas' gezocht. Deze vrienden lenen geld uit aan Benedensas V.o.f. met als tegenprestatie een rente of een gebruikstegoed op locatie (met een hoger rendement dan de geboden rente). Het doel van de 'Vrienden' is naast aantrekken van krediet ook het opbouwen van een community rond het Benedensas. Een groep mensen die zich betrokken voelt bij deze locatie en die als ambassadeur (nieuwe partners) ook anderen (vrienden, kennissen, collegae, familie, etc.) kennis kunnen laten maken met alle mogelijkheden die het gebied en de omgeving te bieden hebben. Dit zorgt voor een innovatief nieuw verdienmodel en duurzame binding aan project, waardoor nieuwe investeringen in het gebied kunnen plaatsvinden en nieuwe ambassadeurs worden 'opgeleid'. Voor het benodigde krediet dat niet via de 'Vrienden van Benedensas' kan worden verworven wordt een reguliere lening aangegaan.

De volgende activiteiten worden uitgevoerd:

- *Herstel van monumentale panden om voormalige Bierhuys in ere te herstellen en in de overige delen van de panden vakantiewoningen te realiseren;*
- *Gebruiksklaar maken en inrichten van een bunker (Tweede Wereldoorlog) met thematische- en gebiedsinformatie; creëren uitzichtspunt op of rond de bunker met een panoramakijker;*
- *Het ontwerpen en realiseren van een wachtsteiger annex afmeersteiger om de ontsluiting van de poort over water te verbeteren;*
- *Het ontwerpen van educatieve GPS routes en de aanschaf van benodigde GPS apparatuur;*
- *Het aanschaffen van off-road rolstoelen en verbreden van de loopbrug in het natuurgebied de Dintelse Gorzen om de toegankelijkheid van het gebied voor minder validen mogelijk te maken;*

Dit project draagt bij aan de volgende onderdelen van het streefbeeld:

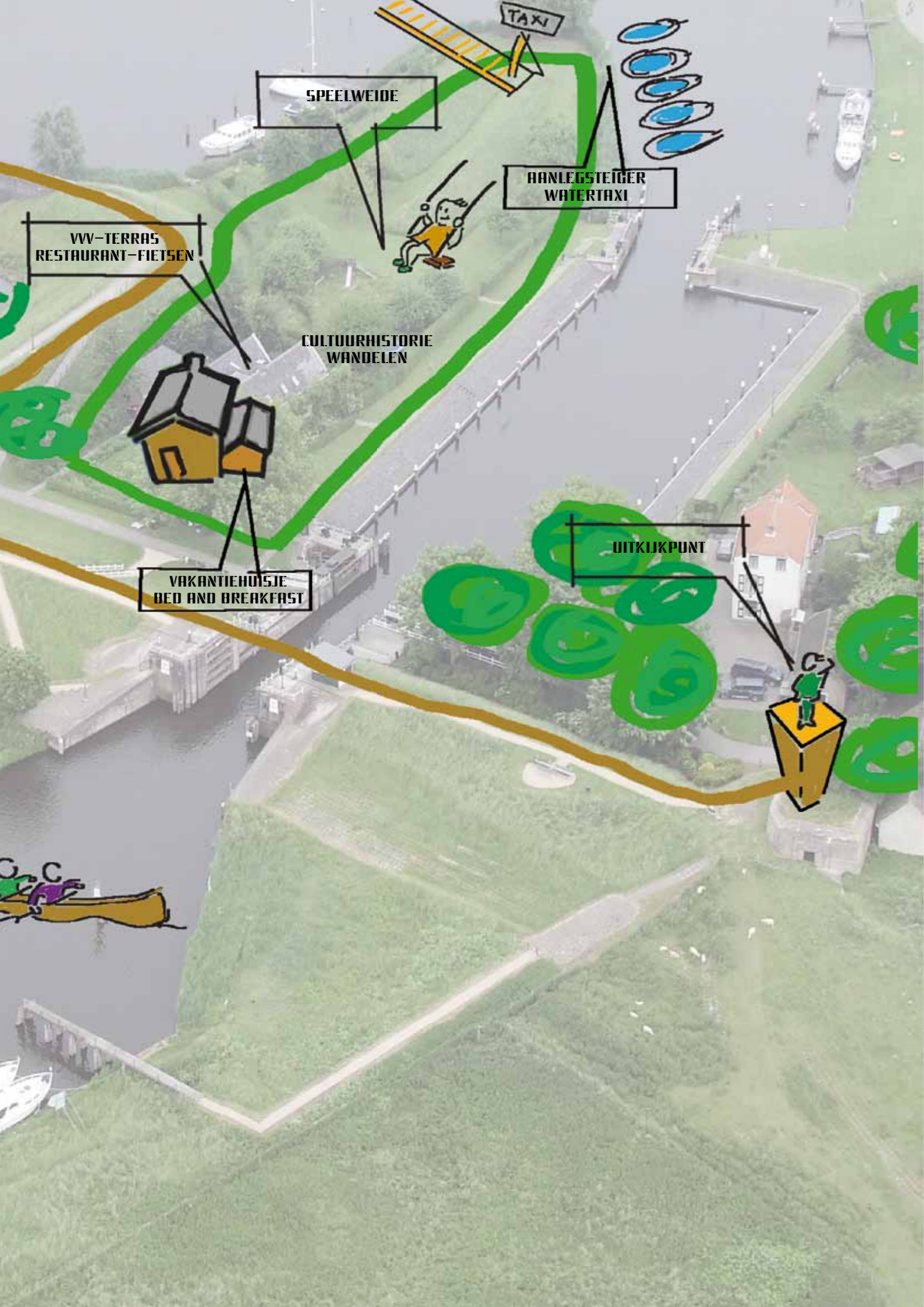
- Versterking van de kwaliteit en beleving van de Wal;
- Het in samenhang ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten van het cultuurhistorische landschap van de West Brabantse Waterlinie (De Waterschans, de Forten Pinssen, De Roovere en Henricus en de sluis bij Benedensas) als onderdelen van het grotere geheel de 'Zuiderwaterlinie' van Grave tot Hulst. De verlenging van de A4 biedt de regio zeer goede kansen om op de Waterlinie op specifieke plekken te promoten
- Het aaneensmeden van de verschillende recreatieve fiets- en wandelroutes.

Betrokken partijen:

Benedensas V.o.f., Stichting Menno van Coehoorn, Waterschap Brabantse Delta, Vereniging Natuurmonumenten, Vrienden van Benedensas, AM de Jong Museum, VVV Brabantse Wal.

[WATERPOORT BENEDENSAS; NU EN LATER]

SPEELWEIDE

AANLEGSTEIGER
WATERTAXI

VVV-TERRAS
RESTAURANT-FIETSEN

CULTURHISTORIE
WANDELEN

VAKANTIEHUISJE
BED AND BREAKFAST

UITKLIKPUNT

TAXI

Waterpoort Steenbergen

Recreatieve Waterpoort Steenbergen wordt het bruisende transferium tussen de wal en het water, tussen stad en land, tussen gesloten en open landschap aan de noordzijde van de Brabantse Wal. De recreatieve poort Steenbergen maakt deel uit van het havengebied van Steenbergen. Een havengebied dat eerder is gebruikt voor andere economische activiteiten: turf, zout, meekrap en suiker zijn er verhandeld of verwerkt. Het gehele havengebied was tot de jaren '70 in gebruik als suikerfabriek. Met de aanleg van de A4 ligt de recreatieve poort op een paar honderd meter van de afslag Steenbergen. Door middel van te realiseren bebording en bewegwijzering, worden automobilisten van de Rijksweg snel naar de recreatieve poort geleid. Het eerste aquaduct van Brabant garandeert dat ook de ontsluiting over water gewaarborgd blijft. Recent is de bebording langs de vaarweg tot het Volkerak-Zoommeer vernieuwd, waardoor de 'vindbaarheid' van Steenbergen is toegenomen.

Het doel van deze poort is om als transferium te fungeren van waaruit gasten, maar ook inwoners, het gebied Brabantse Wal (verder) kunnen verkennen. De recreatieve poort in Steenbergen moet watersporters verleiden om hun boot aan te meren en met alternatief vervoer de Brabantse Wal te verkennen. Datzelfde geldt ook omgekeerd. Bezoekers kunnen hun auto of fiets parkeren en met een (huur)schip de natte zijde van de Brabantse Wal leren kennen. Deze poort dient derhalve als tweezijdige recreatieve motor voor de Brabantse Wal. Deze recreatieve poort ligt aan de rand van het centrum van de oude vestingstad Steenbergen. Dat betekent dat gasten niet alleen gebruik kunnen maken van de voorzieningen van de recreatieve poort, maar ook van die in het stadscentrum (gezondheidszorg, winkels, horeca, cultuurhistorie). Daarom wordt de verbinding met het centrum versterkt in de inrichting van het gebied.

In het kader van de recreatieve poort wordt een deel van het havengebied van Steenbergen (havenkom) ingericht als recreatieve poort. Dit betekent dat deze wordt geoptimaliseerd voor het ontvangen, vasthouden en geleiden van gasten en inwoners. Er wordt geïnvesteerd in de ruimtelijke kwaliteit (openbare ruimte), in de informatievoorziening en in de transferiumfunctie. Deze kwaliteitsimpuls en voorzieningen vormen de basis waarop (nieuwe) ondernemers kunnen bijdragen aan een goede toegang tot en verkenning van de Brabantse Wal. Dit ter aanvulling op de bestaande watersportbedrijven en horecaondernemers in het gebied.

De volgende activiteiten worden uitgevoerd:

- *Het inrichten van een ontvangstruimte met informatiepanelen over de historie op de poortlocatie en een digitale informatiezuil;*
- *Herontwerp en verbeteren ontsluiting parkeervoorziening bij de recreatieve poort;*
- *Realisatie van een wandelpad ter verbinding van de recreatieve poort met haar omgeving;*
- *Het ontwerp en de realisatie voor een speelvoorziening op de recreatieve poort;*
- *Het verbeteren van de informatievoorziening door middel van openbaar wifi, bewegwijzering en informatiepanelen;*
- *Het realiseren van een openbaar toilet en openbaar watertappunt;*
- *Ter verbetering van de ontsluiting over water wordt een kanosteiger en een afvalwatervoorziening gerealiseerd. Ook wordt de toegang tot de poort gebaggerd.*

Dit project draagt bij aan de volgende onderdelen van het streefbeeld:

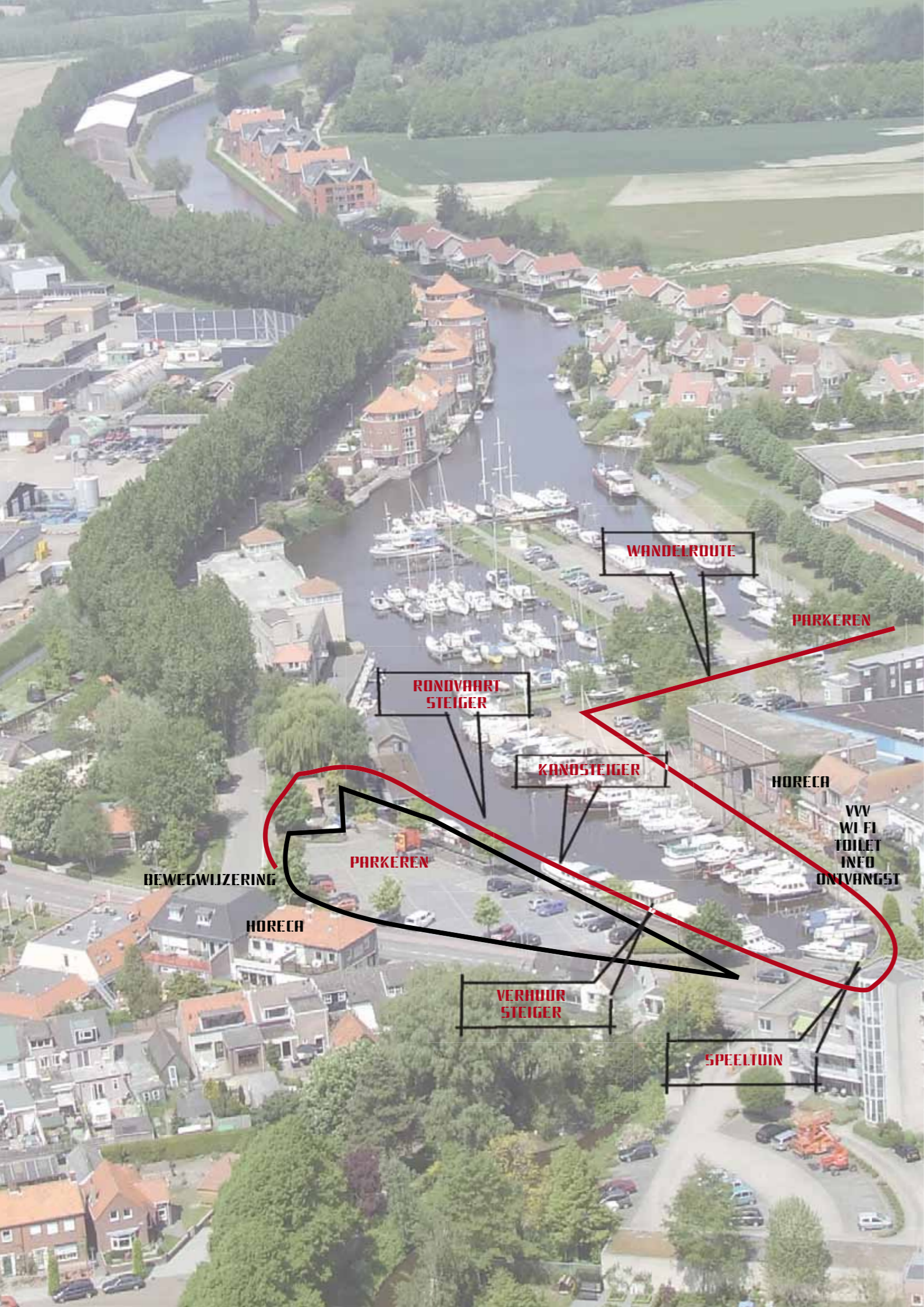
- Versterking van de kwaliteit en beleving van de Wal;
- Het aaneensmeden van de verschillende recreatieve fiets- en wandelroutes;
- De ontwikkeling van vesting Steenbergen met de voormalige turfhaven als de centrale spil voor diverse recreatieve routestructuren in het gebied.

Betrokken partijen:

Gemeente Steenbergen, Watersportvereniging StadHaven, Waterschap Brabantse Delta, Exploitant jachthaven, Lokale burgers en ondernemers.

[WATERPOORT STEENBERGEN; NU EN LATER]

WANDELROUTE

PARKEREN

RONDVAART
STEIGER

KANOSTEIGER

HORECA

VVV
WI FI
TOILET
INFO
ONTVANGST

PARKEREN

BEWEGWIJZERING

HORECA

VERHUUR
STEIGER

SPEELTOIN

Waterpoort Waterschans

Rijksmonument Waterschans wordt de nieuwe recreatieve entree van Bergen op Zoom over water. De Waterschans is een oude fortificatie aan de oude havenmond van Bergen op Zoom (Binnenschelde) en het enige nog overgebleven vestingwerk uit de 16e eeuw. Hij is aangelegd in 1584 op initiatief van Willem van Oranje en is een belangrijk onderdeel van de vestingwerken in West-Brabant. Via het aanliggende havenkanaal werd de vesting Bergen op Zoom bereikt. Na het uitplaatsen van bedrijvigheid en het verbeteren van haar fysieke conditie is de Waterschans klaar voor een nieuwe bestemming als Waterpoort van Bergen op Zoom.

De Waterschans is de vooruitgeschoven post van de vesting Bergen op Zoom en vormt nu het eind- of startpunt van zowel project de Linie als de Zoom. Het reconstrueren van de Waterschans en het weer ontsluiten van het naastgelegen havenkanaal voor de toegang tot de stad vergroot de beleefbaarheid van de vesting Bergen op Zoom. In het bijzonder vanaf het water, maar ook met de fiets via het fietspad langs het kanaal naar het centrum wat in het kader van project De Zoom wordt aangelegd. Binnen de reconstructie van de Waterschans worden de landschappelijke contour 'Kop van het Hoofd' en de bouwkundige relict hersteld. Het 'Kop van het Hoofd' was het richtpunt voor vriend en vijand om de haven te bereiken van de roemrijke stad Bergen op Zoom. Door het 'Kop van het Hoofd' en achterliggende schansmuur, inclusief de vloeddeuren, te herstellen in zijn landschappelijk context wordt het betreden van het havenkanaal een bijzondere ervaring. De Waterschans wordt daarmee terug in het landschap gebracht, krijgt haar oude uitstraling terug en wordt ook beleefbaar gemaakt. Aansluitend worden de nog aanwezige kade- en vestingmuren aan de oude buitenhaven opgeknapt binnen een leerling werkproject.

Het herstel van het aangrenzende havenkanaal is van groot belang voor de recreatieve toegang tot en beleving van Bergen op Zoom en de verbetering van haar stad-land verbinding. De oorspronkelijke verbinding tussen de Zoom en het Zoommeer wordt weer teruggebracht, op de plaats waar in het verleden de Zoom in de Oosterschelde uitmondde. Door het uitdiepen en verbreden van het oude havenkanaal kan deze prachtige locatie – op minder dan 700 meter van de binnenstad - benut worden als toegang tot de stad en als ligplaats voor passerende plezierjachten. Hiermee wordt deze locatie een volwaardige nautische trekpleister waarin plaats is voor een jachthaven, locatie voor de zeeverkenner, een zeilschool en andere watersportactiviteiten. De aanpak van het havenkanaal betekent tevens de ontrommeling van het landschap. Nu is het havenkanaal geworden tot een kleine sloot in een rommelige omgeving. De opwaardering tot volwaardige waterloop geeft een impuls aan de landschappelijke kwaliteit ter plaatse. Daarbij biedt het havenkanaal een nieuwe manier om de oude contouren van Bergen op Zoom en haar Waterschans te beleven.

Recreatieve Waterpoort de Waterschans, met haar waterverbinding tussen het Zoommeer en de stad Bergen op Zoom, vormt binnen de Brabantse Wal de verbindende schakel tussen de projecten De Linie en De Zoom. Naast de fysieke aanwezigheid van de Schans in het gebied biedt haar reconstructie ook een uitvalbasis voor watersportactiviteiten op het naastgelegen Markiezaatsmeer. Langs het aangrenzende havenkanaal wordt de vestiging van watersportgerelateerde en outdoor bedrijven gestimuleerd.

De volgende activiteiten worden uitgevoerd:

- *Reconstructie profiel buitendijk van de Waterschans met borstwering en voetpad en het herstellen van het voormalige profiel van de buitendijk;*
- *Reconstructie profiel binnengracht van de Waterschans, met het terugbrengen van water in de binnengracht;*
- *Het opknappen van de nog aanwezige kade- en vestingmuren aan de Oude Buitenhaven en bij de Smitsvest;*
- *Herstel kade/vestingmuur bij 'Kop van het Hoofd';*
- *Het herstellen van het havenkanaal voor nautische toegang tot Bergen op Zoom en het voorbereiden voor recreatief gebruik van het kanaal;*
- *Het herstellen van de verbinding tussen het havenkanaal en het Zoommeer.*

Dit project draagt bij aan de volgende onderdelen van het streefbeeld:

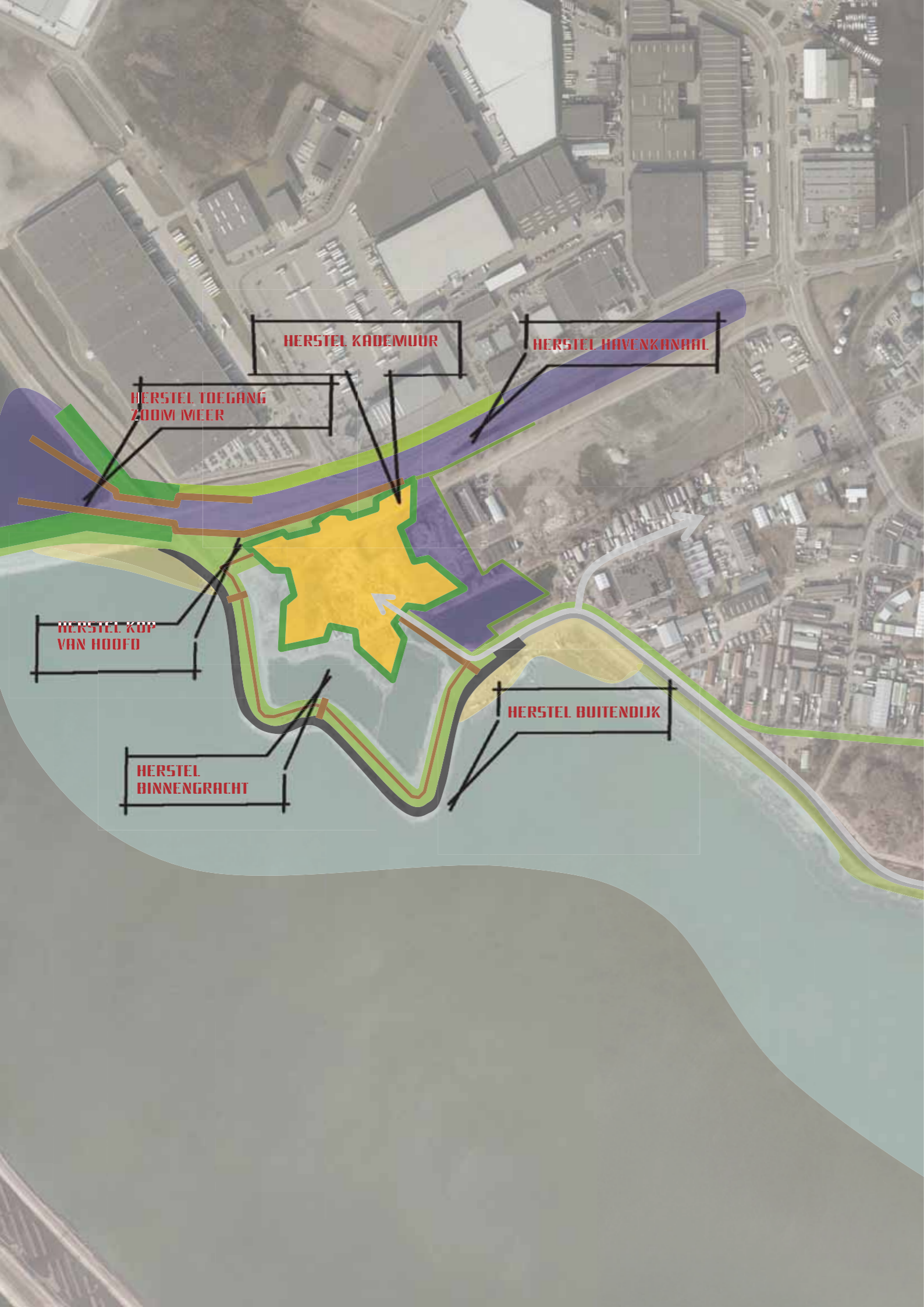
- Versterking van de kwaliteit en beleving van de Wal;
- Het in samenhang ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten van het cultuurhistorische landschap van de West Brabantse Waterlinie (De Waterschans, de Forten Pinssen, De Roovere en Henricus en de sluis bij Benedensas) als onderdelen van het grotere geheel de 'Zuiderwaterlinie' van Grave tot Hulst. De verlenging van de A4 biedt de regio zeer goede kansen om op de Waterlinie op specifieke plekken te promoten;
- Het aaneensmeden van de verschillende recreatieve fiets- en wandelroutes;
- De ontwikkeling van de vesting Bergen op Zoom.

Betrokken partijen:

Gemeente Bergen op Zoom, Werkgroep 'De Waterschans' van de samenwerkende erfgoedorganisaties, onderwijsinstelling SPB, watersportvereniging De Schelde, zeeverkeners Karel Doorman.

[WATERPOORT DE WATERSCHANS; NU EN LATER]

HERSTEL KADEMUUR

HERSTEL HAVENKANNAAL

HERSTEL TOEGANG
ZOOM MEER

HERSTEL KOP
VAN HOOFD

HERSTEL
BINNENGRACHT

HERSTEL BUITENDIJK

2.5 Het probleem getackeld

In hoofdstuk 1.3 is een probleemstelling c.q. uitdaging voor project De Linie geformuleerd, inclusief enkele concrete aandachtspunten. In dit hoofdstuk is de concrete inhoud van de verschillende projectonderdelen weergegeven. Aan de hand van die informatie is in dit onderdeel kort gezien welke concrete antwoorden deze deelprojecten op het gestelde probleem/uitdaging en aandachtspunten geven.

Probleemstelling/uitdaging: Hoe kan de Linie bijdragen aan de duurzame ontwikkeling van de Brabantse Wal op het gebied van bekendheid, zichtbaarheid en beleefbaarheid, als (meerdaags) verblijfsgebied en als natuurlijke long tussen grootstedelijke gebieden

Antwoord: door een meervoudige impuls aan het gebied wordt de militaire geschiedenis als drager van het gebied geprofileerd. Dat heeft positieve gevolgen voor de natuur, het behoud en gebruik van cultuurhistorisch erfgoed en de beleefbaarheid van het gebied. Zowel bewoner als gast kan gemakkelijker meer genieten van de militaire geschiedenis van het gebied. Ondernemers krijgen nieuwe mogelijkheden om activiteiten in cultuurhistorische context aan te bieden.

Probleem: de onderdelen van de Linie zijn onzichtbaar vanaf de (snel)weg of vanaf het water

Antwoord: de herbestemming van het Benedensas tot recreatieve waterpoort en verblijfs-gebied resulteert in een levendigheid op locatie zichtbaar vanaf het land en vanaf het water. Het kappen van de bomenrij rond Fort Henricus, het herstellen van de contouren en het plaatsen van een uitkijktoren laat dit fort 'opstijgen' uit het landschap. De inrichting van een recreatieve poort bij binnenkomst vanaf de A4 in Steenbergens maakt dat deze bij het binnengaan van de kern Steenbergens niet over het hoofd kan worden gezien. De toren op Fort de Roovere maakt dat ook vanaf de snelweg een herkenningspunt voor deze entree van Bergen op Zoom zichtbaar is. Het herstel van de contouren van de Waterschans en de Kop van het Hoofd maken deze markante locatie voor passerende watersporters en fietsers niet te missen.

Naamsbekendheid van het gebied is niet groot

Antwoord: de aanhaking van dit project bij de Zuiderwaterlinie, de communicatieve inspanningen vanuit streekhuis Brabantse Wal en VVV Brabantse Wal en de versterkte ambassadeursrol van partners en publiek/bevolking zal bijdragen aan een grotere naamsbekendheid van de Brabantse Wal in een groter gebied.

Het gebied is een doorreisgebied (geen publiekstrekker, geringe verblijfsmogelijkheid, gebrekkige ontsluiting)

Antwoord: de ontwikkeling van de Linie in z'n totaliteit kan als enkel thema mensen naar het gebied trekken, danwel hen daar langer laten verblijven. Op Benedensas wordt kleinschalige verblijfsrecreatie aan het gebied toegevoegd. De poorten en routing creëren logische start- en transferiumpunten in het gebied. Tussen de poorten lopen thematische routes die de bezoeker meenemen terug in de tijd.

.....

Bezoek aan het gebied heeft een beperkte duur

Antwoord: de integrale ontwikkeling van De Linie, inclusief de poorten en themarouting kan mensen stimuleren om langer te verblijven en meerdere onderdelen van de Linie te bezoeken.

.....

Natuur- landschaps- en cultuurhistorische waarden van het gebied nemen af

Antwoord: het herstel van de forten Henricus en de Roovere en het Ravelijn betekent het in stand houden en versterken van waardevolle ecologische gebieden voor planten en dieren. De ingrepen in het inundatiegebied versterken het centrale groene hart van het gebied. Het hergebruik van Benedensas betekent het duurzaam in stand houden van deze historische locatie en haar omgeving. Het herstel van de Waterschans geeft Bergen op Zoom haar historische entree over water terug. Alle projecten dragen zo op hun eigen manier bij aan het behouden, herbestemmen en vitaliseren van cultuurhistorisch waardevolle locaties en thema's.

Conclusie

De conclusie is dan ook dat de deelprojecten elk een passend antwoord geven op het gestelde probleem/de uitdaging voor de Brabantse Wal/De Linie. Niet alle in gelijke mate en op exact dezelfde onderdelen, maar in gezamenlijkheid als serieuze poging om de gewenste ontwikkeling in het gebied te realiseren.

De resultaten van De Linie dragen bij aan de totale ontwikkeling van de Brabantse Wal. De andere projecten (De Zoom, De Steilrand en Grenzeloos Groen) doen dat ook, maar met andere accenten. Zo wordt de integrale ontwikkeling van de Brabantse Wal gevoed uit vier afzonderlijke stromen die samen het volledige palet van de Brabantse Wal tekenen.

HOOFDSTUK 3: OP TE LEVEREN RESULTATEN

3.1 Algemeen

Project De Linie is dusdanig veelzijdig en ambitieus dat het bijdraagt aan alle drie de doelen die door de provincie in het kader van Landschap van Allure zijn vastgesteld. Hieronder wordt per doel ingegaan op de projectambities en de verwachte resultaten. In de investeringsbegroting is een schematisch overzicht van de fysieke output opgenomen. De beelden van de bestaande en nieuwe situatie per deelproject zijn opgenomen onder 2.4.

3.2 Versterking van het Landschap

a. In hoeverre draagt het project bij aan het behouden en versterken van het landschap in ecologische, cultuurhistorische en ruimtelijke zin?

De projecten op en rond de forten Henricus en de Roovere, het Ravelijn en in het inundatiegebied versterken de aanwezige natuurwaarden. In sommige gevallen worden specifieke maatregelen genomen voor de bevordering van de flora en fauna (paddentrappen Fort de Roovere, vlindertuin Benedensas). Het herstel en hergebruik van Benedensas, Fort Henricus, Fort de Roovere, het Ravelijn en de Waterschans dragen bij aan het behoud van cultuurhistorische objecten (door ontwikkeling). Tevens betekent het herstel en de ontwikkeling van deze locaties dat historische ruimtelijke structuren weer zichtbaar worden gemaakt. Dat komt de ruimtelijke kwaliteit en het behoud van het landschap ten goede.

.....

b. In hoeverre draagt het project bij aan het behouden en versterken van biodiversiteit in de vorm van aard-, water-, bodemkunde en flora en fauna?

Op Benedensas wordt een nieuwe tuin voor vlinders ingericht. In het inundatiegebied wordt door vernatting de leefbaarheid in het gebied voor specifieke doelsoorten versterkt. Op en rond de forten Henricus en De Roovere worden waterlopen aangepast om zowel de flora als de fauna ontwikkelruimte te bieden. Op het Ravelijn worden de broedkamers voor vleermuizen vernieuwd. Door deze maatregelen worden de leefomstandigheden voor bijvoorbeeld de Pegasusvlinder, de vleermuis, watersalamanders en padachtigen verbeterd.

.....

c. In hoeverre draagt het project bij aan het versterken van het recreatief gebruik en beleving van het landschap?

De projecten op Benedensas, rond de forten Henricus en De Roovere en op het Ravelijn

bieden de mogelijkheid om cultureel erfgoed her te bestemmen voor recreatief gebruik. Dat biedt nieuwe kansen voor bestaande en nieuwe ondernemers. Sowieso worden de locaties beter toegankelijk voor recreatief gebruik door het publiek, door betere toegang, informatie en activiteiten. Het herstel naar de originele situatie op deze locaties vergroot de belevingswaarde van het landschap. De nieuwe uitzichtspunten tonen tevens de locaties in hun omgeving.

De investeringen in poorten en de thematische routing betekenen de verbinding tussen de verschillende deelprojecten. Zowel via land als water. Deze verbinding stimuleert bezoekers om meerdere onderdelen van De Linie te bezoeken. De informatie op locatie en onderweg is erop gericht om bezoekers te stimuleren om hun bezoek te verlengen.

3.3 Dynamische ontwikkeling

Dynamische ontwikkeling in het landschap

a. In hoeverre versterkt het project de ontwikkeling van functies in het landschap die bijdragen aan de kwaliteit van het landschap in ecologische, cultuurhistorische en ruimtelijke zin?

De deelprojecten maken een alternatief gebruik van cultuurhistorisch waardevolle locaties mogelijk. Dat gebruik biedt ruimte voor (nieuwe) partners om kostendragers voor aanvullende ontwikkelingen in het landschap, het behoud van cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit te doen. Poort Benedensas is daarvan een goed voorbeeld. Met de voorgestelde investering worden cultuurhistorische objecten behouden (schippershuis en de bunker). Ook voor de toekomst biedt deze ontwikkeling de mogelijkheid om andere cultuurhistorische objecten rond Benedensas te betrekken bij de recreatieve poort en ze op die manier te behouden.

De projecten in het inundatiegebied versterken de ecologische functie van het gebied. Tegelijkertijd bieden ze ruimte om recreatief medegebruik mogelijk te maken. De inkomsten daarvan kunnen worden ingezet voor verdere versterking van het gebied.

Het gehele project legt een blauwdruk voor het gebied klaar door oude structuren te herstellen. Daarmee geeft het een voorzet voor het toekomstig gebruik van het gebied; er kan gemakkelijk worden aangesloten bij de nieuwe ruimtelijke en ecologische situatie.

.....

b. In hoeverre versterkt het project de landschappelijke inpassing, kwaliteit en vormgeving bij een ruimtelijke ontwikkeling van infrastructuur, wonen en werken?

Het project versterkt de overgang tussen stad en (platte)land vanuit diverse woonkernen.

Met name aan de noordzijde van Bergen op Zoom en Steenberghe wordt het buitengebied aangesloten op de stad en het water. Daarnaast resulteren de projecten in een verzorgd landschap dat zowel waarde heeft voor bewoners, werkgevers als gasten.

.....

c. In hoeverre versterkt het project de toegankelijkheid en ontsluiting van het landschap, specifiek gericht op de relatie tussen stad en land?

Zowel de poorten van Bergen op Zoom en Steenberghe alsook de ontwikkelingen langs de noordrand van Bergen op Zoom vergemakkelijken de ontsluiting van het buitengebied vanuit de stad. Daarbij ontsluiten de verschillende uitkijkpunten (op forten en langs thematische routing) specifieke onderdelen van het landschap.

3.4 Ondernemen en beleven in het landschap

a. In hoeverre bevordert het project innovatie die bijdraagt aan de kwaliteit van het landschap in ecologische, economische en sociaal-culturele sectoren?

Bij de verschillende deelprojecten komt innovatie terug in de inzet van een participatiebedrijf voor mensen met afstand tot de arbeidsmarkt (op Fort De Roovere), het gebruik van apps en GPS systemen (voor routes door het gebied), lef in ontwerpen voor torens en uitzichtpunten (bij Fort de Roovere en Fort Henricus) en nieuwe manieren om financiering te zoeken, zoals community funding (bij Benedensas). Door de projectinitiatieven vanuit de gemeenten, ontstaan inmiddels spontaan bij verschillende marktpartijen projectideeën om De Linie op nieuwerwetse wijze te versterken, zoals bij Fort Henricus.

.....

b. In hoeverre levert het project nieuwe financiële oplossingen op voor de inrichting en beheer van het landschap alsmede het beleven en het gebruik daarvan?

De combinatie van opleiding en werkervaring opdoen binnen het deelproject Fort de Roovere is een nieuwe manier om zowel besparingen bij de sociale dienst alsook besparingen op onderhoud en beheer te realiseren. De herbestemming van het Benedensas gaat samen met onderhoud- en beheerverplichtingen voor enkele (cultuurhistorische) delen van de omgeving. Zo wordt de informatiebunker door de private initiatiefnemer onderhouden. Dat komt de beleefbaarheid van het gebied ten goede.

.....

c. In hoeverre laat het project partijen participeren die nog niet eerder bij de ontwikkeling van het landschap betrokken zijn geweest?

Door het geven van een kwaliteitsinput aan het gebied met daarbij voldoende investe-

ringen in routes en ontsluitingsmogelijkheden, ontstaat een locatie die een grote aantrekkingskracht zal hebben op recreanten en toeristen. Ondernemers in het gebied zijn talrijk, zij zullen De Linie en De Brabantse Wal identiteit gebruiken bij arrangementen, producten en diensten. Verder biedt de Linie ondernemers en burgers verschillende participatiemogelijkheden. In verschillende projecten denken en doen burgers mee in realisatie en onderhoud van diverse locaties. Fort de Roovere en de Waterschans zijn daarvan voorbeelden in de projectvoorbereiding en realisatiefase. De omscholing van werkzoekenden via een opleiding in het herstel en onderhoud van Fort de Roovere, biedt hen uitzicht op een nieuwe carrière. Van deze pilot wordt gezien of deze ook in andere deelprojecten kan worden toegepast. Daarbij kan worden geput uit de bestanden van de intergemeentelijke sociale dienst.

Er zijn afspraken gemaakt met de internationale vrijwilligersorganisatie SIW. Kost en inwoning en kennisopbouw en beleving zijn daar de tegenprestatie voor 14 dagen per jaar onderhoud aan een deel van de Linie.

Ook de crowdfunding bij deelproject Benedensas betreft (financieel) nieuwe partijen bij de ontwikkeling van het landschap.

3.5 Kwaliteitscriteria

Tenslotte staat hieronder opgenomen op welke wijze De Linie voldoet aan de vier geormerkte kwaliteitscriteria.

Versterking van het landschap

Het landschap van de Linie was een verdedigingsgebied. Door middel van kunstmatige en natuurlijke middelen werd dit deel van de Brabantse Wal met verve verdedigd. Deze historie bepaalt nog steeds grotendeels de indeling en vorm van het landschap. Met het project wordt ingezet op de verdedigingslinie als hoofdthema. Alle zichtbare cultuurhistorische onderdelen van de linie worden tezamen met de van oudsher voorkomende unieke natuur (groen en blauw) zoveel mogelijk versterkt teruggebracht. De Linie is bij uitstek een programma met activiteiten die het kenmerkende landschap versterken. Forten worden hersteld en zichtbaar gemaakt. Oude contrasten tussen hoog en laag, open en dicht worden opgepoetst. Flora en fauna krijgt rond de forten en in de inundatiegebieden een impuls. Daarnaast worden verschillende landschappelijke onderdelen, zoals bomen en beplanting, hersteld of vervangen. De versterking van het landschap vindt dus ook op microniveau plaats.

Innovatie

Het in een dergelijk groot gebied realiseren van de genoemde projecten vanuit het thema Verdedigingslinie, is uniek en vernieuwend voor Brabant. Door gedurfde ontwerpen van brug en toren op Fort de Roovere, het herstellen van het gebied conform

vroeger tijden in combinatie met moderne middelen als Apps en GPS, infrastructuur en belevingsmogelijkheden, wordt innovatie toegevoegd. Op arrangementniveau investeren ondernemers in nieuwe zaken, zoals een routepad voor off-road rolstoelen. De genoemde forten worden gebruikt om de belendende omgeving goed te kunnen aanschouwen, hierbij wordt voortgeborduurd op het unieke ontwerp zoals de Mozesbrug bij Fort De Roovere. Bunkers en andere verdedigingsrelicten krijgen een fysieke impuls en worden een brandpunt voor informatie, educatie en beleving. In de verwerking van middelen en ambassadeurs wordt gebruik gemaakt van innovatieve wegen, zoals community funding.

Betrekken burgers/nieuwe partners

De Linie is bij uitstek een project dat bottom up wordt gedragen. Vanuit de streekorganisatie Brabantse Wal zetten actieve burgers en ondernemers zich in om het gebied te versterken en te promoten. Het zelfde geldt voor de activiteiten van de Stichting Vrienden van de West Brabantse Waterlinie en in Bergen op Zoom de Stichting Bezichtiging Monumenten. De West-Brabanders zijn trots op hun wal (en De Linie). Burgers worden betrokken bij onderhoud en beheer van het gebied. De Linie wordt als product vermarkt, ook onder de vleugels van de (Streekorganisatie en VVV) Brabantse Wal en de Zuiderwaterlinie. Er wordt gezocht naar community-funding om projecten financieel mogelijk te maken op Benedensas. Geïnteresseerden kunnen obligatiehouder, en daarmee Vriend van Benedensas, worden. Bewoners van het gebied worden uitgenodigd mee te doen in projectonderdelen, zoals bouwen, onderhoud, beheer, rondleidingen, werken in de natuur binnen de projecten inzake forten en vestingwerken. Voor leerlingen uit de omgeving worden speciale programma's ontwikkeld binnen de Waterschans. (Lokale) werkzoekenden worden ingezet bij bouw en bij het beheer en onderhoud van Fort de Roovere. Bedrijven en bewoners kunnen financieel deelnemen in projecten/sponsoring. Men richt zich hierbij op lokale investeerders en bewoners. Er is sprake van grote betrokkenheid van de lokale bevolking bij De Linie en de Brabantse Wal. Hiervan wordt optimaal gebruikt gemaakt.

Verdienmodellen

Verdienmogelijkheden (optioneel)

Innovatieve verdienmodellen: is er sprake van (innovatieve) verdienmodellen? Geef aan hoe landschap en economie met elkaar zijn verweven en betrek hierbij de rol van zowel de publieke als private sector.

Er is sprake van diverse verdienmodellen in project 'De Linie' de komende periode. Naast de onderstaande modellen worden de komende jaren aanvullende mogelijkheden tot alternatieve verdien-/bespaarmodellen onderzocht.

Door de verbeterde toegang tot en de ontsluiting van het landschap worden recreatieve bedrijven en horeca beter bereikbaar. Dat heeft een positief effect op de bestedingen in die sectoren;

De instandhouding van cultuurhistorische objecten door middel van de inzet ten bate van recreatieve activiteiten zorgt dat beheer en onderhoud op een nieuwe manier wordt vormgegeven en dat verval en verloedering van cultuurhistorische locaties wordt voorkomen; op Benedensas zijn met de ondernemer afspraken gemaakt over het beheer en onderhoud van de openbare ruimte;

Door gebruik te maken van community funding op Benedensas worden financieringskosten beperkt, wat investeringen in het gebied stimuleert. Ook resulteert dit systeem in het werven van nieuwe klanten en ambassadeurs voor het gebied wat extra bezoek, opbrengsten en daarmee investeringsruimte in het gebied oplevert;

Door klanten van de sociale dienst de mogelijkheid te geven om door middel van een leer- en werkervaringstraject terug te keren naar de arbeidsmarkt worden meerdere opgaven opgelost. Enerzijds dalen de kosten voor sociale voorzieningen. Anderzijds wordt voorzien in fysieke ondersteuning bij het realiseren en onderhouden van projecten en kunnen werkzoekenden met de nieuwe ervaring en vaardigheden een andere plek op de arbeidsmarkt vinden;

De te realiseren ruimtes in de toren op Fort de Roovere creëren een mogelijkheid om inkomsten ter dekking van de kosten voor beheer en onderhoud te genereren.

De beoogde projecten worden duurzaam en maximaal onderhoudsvrij uitgevoerd. Dat leidt tot meer capaciteit om aanvullende investeringen te plegen.

Samen met het Groene Woud wordt gezien welke vormen van crowdfunding gebruikt kunnen worden om over de drie gebieden heen kennis en ervaring op dit punt te delen en die in praktijk te brengen. Tevens kan deze samenwerking de toeristische kruisbestuiving tussen de gebieden stimuleren.

HOOFDSTUK 4: FINANCIERING

Onderstaand overzicht geeft in kort bestek een financieel beeld van project 'De Linie' en haar deelprojecten. De investeringsbegroting, het financieringsplan en de liquiditeitsplanning zijn opgenomen als bijlagen bij dit voorstel.

KOSTEN	Totale projectkosten (in €)	Dekking (in €)		
		Provincie	Euro's	Uren, historische kosten
Onderdeel				
Waterpoort Benedensas	959.000	428.000	531.000	0
Fort Henricus	938.594	770.664	37.500	130.430
Fort De Roovere	1.330.061	740.667	20.000	569.394
Ravelijn	2.269.964	1.152.964	1.100.000	17.000
Waterpoort Waterschans	9.081.510	2.071.850	1.796.169	5.213.491
Waterpoort Steenberg	1.636.217	381.925	973.944	280.348
Thematische route	227.376	201.327	0	26.049
Extern projectmanagement	285.000	285.000	0	0
	16.727.722	6.032.397	4.458.613	6.236.712
	100,00%	36,06%	63,94%	

HOOFDSTUK 5: BESLUITVORMING TIJDENS DE UITVOERING VAN HET PROJECT

Penvoerder

De gemeente Steenberg is penvoerder van het project 'De Linie' ten behoeve van de aanvraag in het kader van de regeling landschappen van allure van de provincie Noord-Brabant. De gemeente Steenberg vertegenwoordigt de andere partijen uit het samenwerkingsverband. De gemeente Steenberg draagt verantwoording af aan de provincie over het project en de gemeente Steenberg is de schakel tussen de provincie en de overige partners in het project. Zij vraagt informatie op en wijst de andere partners op hun verantwoordelijkheden.

Overeenkomsten

De gemeente Steenberg ziet er op toe dat het project wordt uitgevoerd zoals het in deze aanvraag is opgenomen. De gemeente Steenberg neemt daartoe enerzijds in de financieringsovereenkomst de specifieke prestaties per projectpartner op. Dit analoog aan de prestaties van de betreffende partij conform dit investeringsprogramma en de bijbehorende investeringsbegroting. Na voltooiing van de prestaties en de (financiële) verantwoording daarover worden toegekende middelen door de gemeente Steenberg aan de betreffende projectpartner uitgekeerd.

Voorafgaand aan de indiening van dit voorstel is door alle partijen schriftelijk verklaard welke prestatie en financiële bijdrage zij aan dit project leveren. Die getekende verklaring biedt voldoende duidelijkheid over de verplichtingen per projectpartner en de manier waarop met de invulling daarvan wordt omgegaan.

Projectbijeekommen

Met het oog op een goede voortgang van het project en de daarbij genoemde deadlines organiseert de gemeente Steenberg tweemaandelijks projectbijeekommen waarop de voortgang van de verschillende deelprojecten wordt gecheckt. Eventuele afwijkingen van de planning worden met de betreffende projectpartner(s) besproken en bijgestuurd. Bij het (definitief) niet nakomen van het vooraf bepaalde resultaat worden de toegekende middelen niet aan de betreffende projectpartner uitgekeerd.

Bij de start van de uitvoering van het project worden goede afspraken tussen projectpartners gemaakt in het kader van de inhoudelijke en financiële verantwoording. De gemeente Steenberg zal periodiek een toelichting geven aan de Provincie en de partners op de activiteiten die zijn uitgevoerd en de mijlpalen die behaald zijn. Tevens geeft zij aan welke activiteiten in de voorliggende periode zullen worden uitgevoerd. Tevens geeft zij een toelichting op de gemaakte kosten en de te verwachte kosten.

Externe ondersteuning projectmanagement

Om de processen en afspraken op een goede manier op te volgen en te beheren wordt een externe projectcoördinator aangesteld die de gemeente Steenberg en daarin ondersteund. Tevens wordt met het oog op een goede administratie en (verantwoordings) documentenstroom een externe projectsecretaris aangesteld.

Relatie met Provincie

Het samenwerkingsverband verwacht van de provincie heldere voorwaarden waar zij aan moet voldoen wat betreft de verantwoording van de cofinanciering, vastgelegd in een beschikking. Daarnaast waardeert zij input van de provincie door inbreng van expertise, het leggen van relaties met andere projecten, provinciale, nationale en Europese programma's en ondersteuning bij planologische trajecten.

De inhoud van de beschikking, gebaseerd op dit investeringsvoorstel en de bijbehorende begroting, is leidend voor de inhoudelijke afspraken tussen de Provincie en de penvoerder. Het periodieke verantwoordingsmoment wordt gebruikt om de voortgang van het project weer te geven en eventuele wijzigingen in termen van planning of wijzigingen binnen het programma af te stemmen.

HOOFDSTUK 6. FASERING EN PLANNING VAN TUSSENRESULTATEN

De planning van de verschillende deelprojecten binnen 'De Linie' is als volgt:

Deelproject	Mijlpalen	Geplande realisatie in:
Fort Henricus	Herstel Wal	2013
	Herstel Gracht	2014
	Uitkijktoren	2013/2014
	Oplevering door projectteam	2015
Ravelijn	Herstel Wal	2014
	Openluchttheater	2015
	Oplevering door projectteam	2016
Fort De Roovere	Theatertoren	2013
	Inrichting toren, inrichting terre	2014
	Oplevering door projectteam	2015
Inundatiegebieden	Versterken natuur	2013/2014
	Oplevering door projectteam	2015
Waterpoort Steenberg en	Verbeteren openbare ruimte	2015/2016
	Voorzieningen en info	2015/2016
	Oplevering door projectteam	2016
Waterpoort Benedensas	Huiskamercafé en theetuin	2013
	Vakantiewoningen	2013
	Aanlegsteiger	2015
	Inrichting bunker	2013/2014
	Off-road rolstoelen	2013/2014
	GPS speurtochten	2014
	Uitbreiding parkeerruimte	2015
	Oplevering door projectteam	2016
Waterschans	Reconstructie binnengracht	2014
	Reconstructie buitendijk	2015
	Herstel Kop van het Hoofd	2015
	Herstel Smitsveste	2015
	Reconstructie havenkanaal	2016
	Verbinding Zoommeer	2016
	Oplevering door projectteam	2016
Thematische routes	Vorbereiding routes en locaties	2015
	Realisatie routes en locaties	2016
	Oplevering door projectteam	2016

HOOFDSTUK 7. PROJECTBEHEERSING

Algemeen

De gemeente Steenbergen is als penvoerder eindverantwoordelijk voor de uitvoering van het gehele project De Linie. In onderstaande tabel is per deelproject de organisatie opgenomen die eindverantwoordelijk is voor een deelproject. Deze organisaties zullen periodiek rapporteren over de inhoudelijke en financiële voortgang van het deelproject aan de gemeente Steenbergen. Op deze manier kan de gemeente Steenbergen sturen op kwaliteit, tijd en geld.

Deelproject	Eindverantwoordelijk
Recreatieve poort Benedensas	Benedensas VOF
Fort Henricus	Vereniging Natuurmonumenten
Recreatieve poort Steenbergen	Gemeente Steenbergen
Fort de Roovere	Gemeente Bergen op Zoom
Ravelijn	Gemeente Bergen op Zoom
Waterschans	Gemeente Bergen op Zoom
Thematische verbinding	Gemeente Steenbergen

Tijd

De deelprojecten hebben een reële, harde planning zonder wezenlijke planologische of financiële risico's. Op dit moment wordt het risico op (substantiële) vertraging daarom beperkt geacht. De beschikbare planningen maken duidelijk dat de betreffende projecten voor 2017 zijn afgerond.

Door middel van tweemaandelijks projectbijeenkomsten wordt de voortgang van de projecten op de voet gevolgd. Eventuele afwijkingen kunnen snel worden ondervangen door te versnellen, door de prioritering te wijzigen of door de capaciteit binnen het project te herschikken.

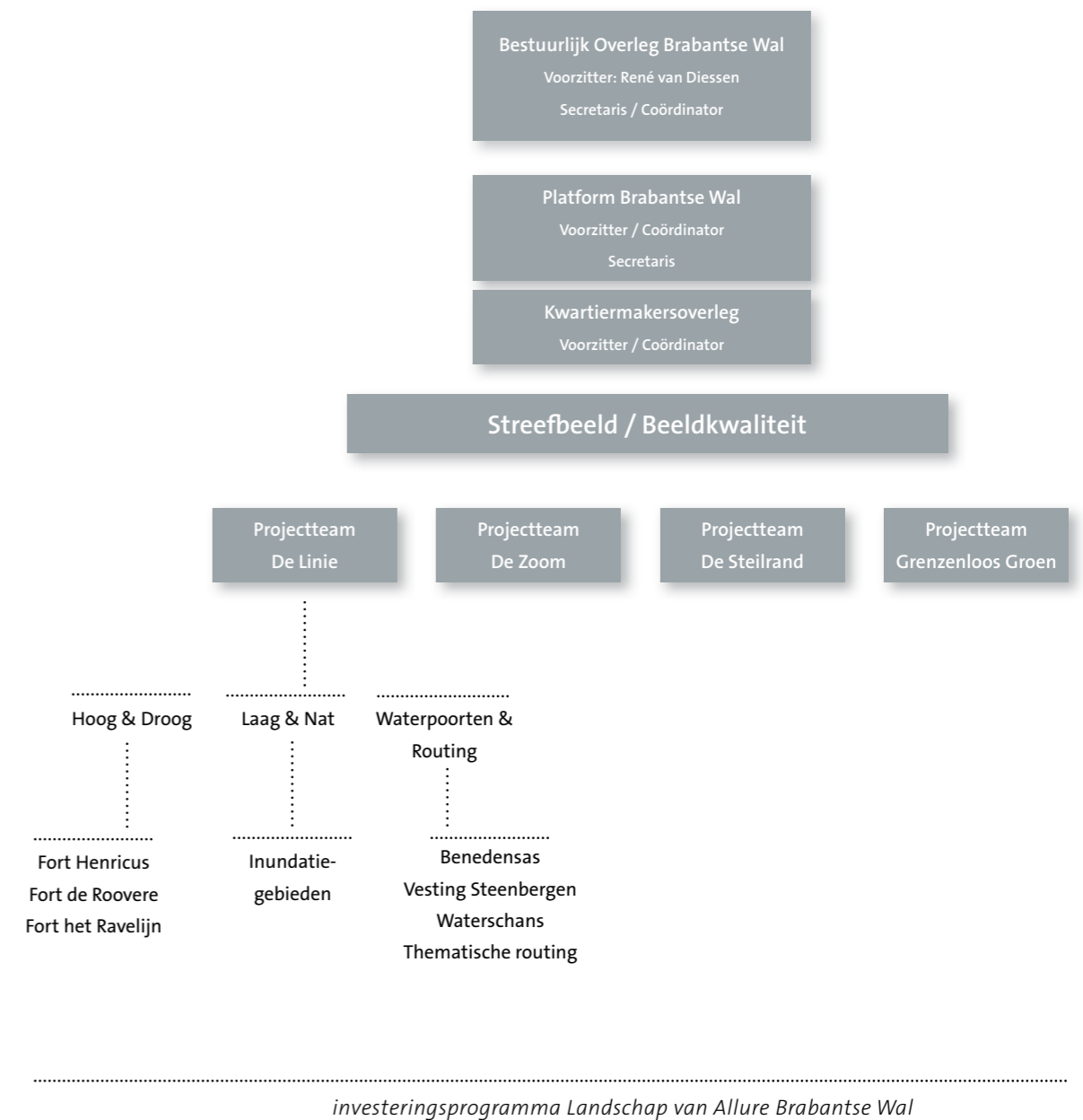
Kwaliteit

De kwaliteit van de deelprojecten is neergelegd in het investeringsvoorstel. De ruimtelijke kwaliteit, innovatie, burgerparticipatie en innovatie zoals in dit document verwoord is leidend voor beoordeling van elk projectonderdeel. Tijdens de tweemaande-

lijkse projectbijeenkomsten wordt van elk deelproject beoordeeld of tenminste de genoemde aspecten in het project zijn inbegrepen. Kansen om binnen bestaande mogelijkheden tussentijds de genoemde elementen te versterken worden gesignaleerd, uitgewerkt en opgepakt.

Organisatie

Het project maakt onderdeel uit van de uitvoering van de toekomstschets Brabantse Wal. In de uitvoering wordt daarom een duidelijke link gelegd met de bestaande kennis en vaardigheden binnen de streekorganisatie Brabantse Wal. Deze kennis en ervaring (marketing en communicatie) zijn aanvullend op de capaciteiten binnen het projectteam inclusief de externe ondersteuning.

Vanuit de streekorganisatie Brabantse Wal stuurt de coördinator de projectleider(s) aan. Deze coördinator vervult een spilfunctie tussen het ambtelijke en bestuurlijke niveau in de streekorganisatie. Dat betekent dat wanneer specifieke kwesties niet op ambtelijk niveau kunnen worden opgelost, deze door de coördinator via de bestuurlijke route een antwoord krijgen.

De belangrijkste laag in dit schema betreft de projectteams. In die teams zitten alle relevante partijen per project. In het team voor De Linie zijn zowel de private als publieke partijen vertegenwoordigd. In dat team wordt de voortgang binnen het project besproken en worden afspraken gemaakt om de realisatie voortvarend te laten verlopen. De gemeente Steenbergen is daarin verantwoordelijk voor goede afspraken die een adequate inhoudelijke en financiële verantwoording mogelijk maken. Om die taak goed te vervullen stelt de gemeente een externe projectcoördinator aan die haar ondersteunt bij het sturen van het project De Linie. Ook wordt een externe projectsecretaris ingeschakeld die de documentenstroom en de interne en externe informatievoorziening bewaakt. Elke jaarrapportage wordt gecheckt door een accountant om de eindverantwoording (in 2016) zo efficiënt mogelijk te laten verlopen.

Kostenbewaking

De gemeente Steenbergen maakt vooraf met alle (betalende) partners afspraken over hun participatie in het project. Die participatie wordt uitgedrukt in te realiseren projecten en te leveren financiële bijdragen. In de daarbij behorende afspraken wordt overeengekomen dat externe middelen pas na oplevering van de overeengekomen prestaties worden vrijgegeven. Op die manier worden projectpartners gestimuleerd om consciëntieus met de gemaakte afspraken om te gaan en kosten te beheersen.

Communicatiedoelen

De communicatiedoelstelling voor dit project is het informeren van project- en streekpartners, streekbewoners en streekondernemers over de voortgang van de projecten, maar ook over de nieuwe mogelijkheden die dat voor hen biedt. Met als doel steeds meer ambassadeurs voor het gebied te winnen om op die manier de (externe) belangstelling, en daarmee een economische plus, voor het gebied te vergroten.

Deze doelstelling geeft aan dat verschillende communicatiedoelgroepen bestaan: streekpartners (inclusief de eigen organisaties), streekbewoners en recreanten en ondernemers van buiten de streek.

Communicatiekanalen

Vanuit het projectteam wordt gecommuniceerd over de voortgang en concrete resultaten van project De Linie. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de communicatiekanalen van de projectpartners. De projectpartners hebben verschillende achtergronden en kunnen dan ook elk (gedeeltelijk) verschillende doelgroepen bereiken. Op die manier worden een zo breed mogelijk spectrum geïnformeerd, met inzet van verschillende middelen.

Die variëren van website, nieuwsbrieven, artikelen in dag- en weekbladen, e-mailberichten en sociale media.

Aanvullend op de kanalen van de projectpartners wordt ook gebruikt gemaakt van de (proces)communicatiemogelijkheden van de streekorganisatie Brabantse Wal. Die betreffen met name het informeren van een groot netwerk aan streekpartijen en externe betrokkenen.

Voor de (publieks)communicatie van concrete producten naar recreanten wordt gebruik gemaakt van de diensten van VVV Brabantse Wal. Deze organisatie is sinds 2008 de partij die zich dagelijks inspant voor een grotere naamsbekendheid, meer betrokkenheid van ondernemers en een groeiend recreatief aanbod op de Brabantse Wal. VVV Brabantse Wal zal een belangrijke rol spelen in de communicatie rond de activiteiten die op de Forten plaatsvinden, in de verwijzing van en naar de recreatieve poorten en bij de ontwikkeling en het gebruik van de thematische routes door het gebied.

Beoogde effecten van ingezette communicatie

Het effect van de communicatie op deze doelgroepen wordt op verschillende manieren zichtbaar.

De frequente overleggen binnen de streek wijzen uit of de gedeelde informatie binnen de eigen organisaties en in de streek op een goede manier is ontvangen. De betrokkenheid van partijen uit de streek wordt zichtbaar binnen de projecten (of het vervolg daarvan) en in het aantal partijen dat zich aansluit bij de streekorganisatie, danwel de ondernemersvereniging Brabantse Wal.

Een belangrijke indicator voor het welslagen van het bereiken van externe partners is de naamsbekendheid van de Brabantse Wal in een straal van ongeveer 70 kilometer rond het gebied. Die wordt regelmatig gemeten in opdracht van VVV Brabantse Wal. In 2006 was die nagenoeg nul. Het streven is die te verhogen naar 15% in 2015.

Het projectteam is, daar waar het niet-reguliere acties betreft, opdrachtgever. De opdrachtnemer is dan veelal een van de projectpartners. Ook de projectsecretaris krijgt een rol in de communicatie van projectvoortgang en resultaten. Zowel naar interne als naar externe partners. Het budget voor al deze activiteiten is afgedekt binnen de deelprojecten en/of de betrokken organisaties.

Risico- en kansanalyse

Om tot een inschatting van de aan dit project verbonden risico's en kansen te komen is een aantal kritische factoren belicht.

Wet- en regelgeving

Uit hoofde van de bestaande wetgeving Natura 2000 zijn geen belemmeringen te verwachten. Geen van de opgenomen deelprojecten valt binnen een Natura 2000 gebied.

Relevante projecten zijn vooraf gecheckt met de Verordening Ruimte. In één geval moesten aanpassingen uit hoofde van de Verordening (EHS-wijziging) plaatsvinden. Die aanpassingen hebben inmiddels plaatsgevonden. De overige projecten leiden niet tot knelpunten met de Verordening.

De in dit project opgenomen projecten kunnen worden gerealiseerd binnen de geldende bestemming voor de verschillende locaties. Dat betekent dat geen bestemmingsplanprocedures moeten worden doorlopen. Derhalve zijn ook geen toetsingen aan de Verordening Ruimte (voor het buitengebied) benodigd.

Voor een aanzienlijk deel van de projecten is het vergunningetraject reeds gestart. Voor een deel van de projecten moet dit nog starten. Huidige kennis en inzichten over de projecten constateren geen knelpunten bij de verlening van de benodigde vergunningen (omgevingsvergunningen) voor realisatie van de projecten.

Maatschappelijk/sociaal

Dit project maakt steeds meer mensen enthousiast. Naar aanleiding van de plannen hebben verschillende ondernemers laten weten (concrete) plannen te hebben om voort te bouwen op dit en andere Brabantse Wal projecten. De plannen voor een multimediaal initiatief bij Fort Henricus en de impuls aan de Grote Melanen zijn daarvan voorbeelden.

Technisch/uitvoerend

Een aantal projecten moet nog tot op detailniveau worden uitgewerkt. Voor zover bekend kan dat zonder problemen plaatsvinden. De beschikbare financiële en planningsmarges bieden daarvoor voldoende ruimte.

Organisatorisch

Het projectteam van De Linie is nu ruim een jaar actief. Het team raakt steeds beter op elkaar ingespeeld en maakt maximaal gebruik van elkaars kennis en vaardigheden. De aanvullende ondersteuning van projectcoördinator en projectsecretaris bieden mogelijkheden om kansen die zich aandienen tijdens de realisatie van project De Linie op een goede wijze te integreren in het project.

Politiek/bestuurlijk

De betrokken organisaties, verenigd in het Bestuurlijk Overleg, hebben zich volmondig achter dit investeringsvoorstel geschaard. Zij zien het als een unieke kans om samen, zowel binnen als tussen de verschillende projecten, gestalte te geven aan de streekgedachte. De (financiële) afspraken die in het kader van dit project zijn gemaakt garanderen een goede realisatie van de projecten.

Financieel/economisch

Met de huidige kennis van de projecten zijn de financiële risico's van dit project beperkt. Die risico's betreffen algemene risico's; niemand weet hoe de wereld er morgen uit zal zien.

HOOFDSTUK 8: BEHEER EN EXPLOITATIEPLAN

8.1 Beheerplan

De partners komen overeen dat zij in gezamenlijkheid hun beheerstaken willen optimaliseren. Iedere projectpartner heeft het beheer en onderhoud in haar eigen organisatie danwel structuren geborgd. Elk jaar wordt bezien of en in welke mate beheers- en onderhoudstaken gezamenlijk kunnen worden uitgevoerd. Dit met het oog op een (nog) efficiëntere inrichting van deze taken en het vrijspelen van middelen om nieuwe investeringen in het landschap te doen.

Uitgangspunt bij het beheer is dat de kwaliteit van het landschap en de verschillende objecten voor de komende 10 jaar ten minste op hetzelfde kwaliteitsniveau blijft. De investeringen vanuit de streek beogen het langdurig (>10 jaar) in stand houden van de te realiseren situatie. Met het oog daarop wordt bij de realisatie van projecten waar mogelijk met duurzame en onderhoudsvrije materialen gewerkt. Met het oog daarop wordt doorlopend gezocht naar nieuwe partners die bij willen dragen aan het langlopend beheer en onderhoud van de deelprojecten.

Het beheer van Benedensas en de bijbehorende voorzieningen is opgenomen in de exploitatie van het project. De openbare ruimte rond de panden en het eiland worden door de gemeente Steenbergen danwel het Waterschap onderhouden.

Eigenaar Natuurmonumenten heeft een langdurig beheersplan voor Fort Henricus opgesteld. Daarin is aangegeven welke onderhoudsstappen met welke frequentie worden uitgevoerd. Zo wordt op Fort Henricus gekozen voor een combinatie van schapenbegrazing en maaien van de wallen en de terre. Dit biedt zowel ecologische als economische voordelen.

Op Fort de Roovere wordt met vrijwilligers en klanten van de nabijgelegen instelling Vrederust het onderhoud aan de terre en de toren georganiseerd. Er wordt gewerkt aan de oprichting van een beheersstichting om de inzet van vrijwilligers ook voor de lange termijn te garanderen, buiten de gemeente om. Ook vanuit het genoemde opleidings- en ervaringstraject zullen mensen worden ingezet om beheer en onderhoud uit te voeren.

Het beheer en onderhoud van de recreatieve poort in Steenbergen vindt plaats door de gemeente Steenbergen (openbare ruimte) in combinatie met een nog te selecteren exploitant voor de jachthaven en de lokale watersportvereniging (ontvangstfunctie).

De thematische routes worden onderhouden door de diensten die vanuit de gemeenten Bergen op Zoom, Roosendaal en Steenbergen met het onderhoud en beheer van recreatieve voorzieningen zijn belast. In samenspraak met de regio West Brabant en de streekorganisatie wordt de komende periode gezocht naar een efficiënte wijze waarop

het onderhoud voor de drie gemeenten uitgevoerd kan worden.

In onderstaande tabel wordt per deelproject aangegeven wie verantwoordelijk is voor het in stand houden van de investeringen. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het beheer van de routestructuur, de bezoekerscentra en de openbare ruimte.

<i>Deelproject</i>	<i>Partners</i>
Henricus	Vereniging Natuurmonumenten
Ravelijn	Gemeente Bergen op Zoom
Fort de Roovere	Gemeente Bergen op Zoom
A-poort Steenbergen	Gemeente Steenbergen
Benedensas	Benedensas VOF
Waterschans	Gemeente Bergen op Zoom
Thematische routes	Gemeente Steenbergen, Gemeente Bergen op Zoom, Gemeente Roosendaal

8.2 Exploitatieplan

Binnen de Linie zijn twee typen projecten te onderscheiden: rendabel exploiteerbaar en niet-rendabel exploiteerbaar.

Het rendabel exploiteerbare project betreft vooralsnog alleen Waterpoort Benedensas. Met het oog op de verkrijging van de benodigde financiering bij financiële instellingen is een meerjarige exploitatie opgenomen. Ondanks de opstartkosten leidt die exploitatie naar verwachting al na 1 jaar tot positieve resultaten leiden. In de exploitatie van Waterpoort Benedensas zijn niet alleen de kosten verbonden aan het commerciële deel van het project verbonden, maar ook die van de 'openbare' voorzieningen (informatie, toilet, rolstoelen).

In de exploitatie van Waterpoort Benedensas zijn niet alleen de kosten verbonden aan het commerciële deel van het project verbonden, maar ook die van de 'openbare' voorzieningen (informatie, toilet, rolstoelen).

Op de andere deelprojecten is geen sprake van (rendabele) exploiteerbaarheid. De projecten worden in de praktijk 'gehinderd' door natuurdoelstellingen, waardoor

bepaalde (lucratieve) typen activiteiten per definitie niet op locatie kunnen plaatsvinden. De consequentie is dat op locatie alleen 'lichte' activiteiten kunnen plaatsvinden die de context van de locatie geen geweld aandoen. In hoofdstuk 2.4 (projectresultaten) is aangegeven dat dan wordt gedacht aan openluchtspelen, lezingen, (onversterkte) concerten, tentoonstellingen, cultuurhistorisch evenementen, etcetera. Alhoewel dergelijke activiteiten opbrengsten kunnen genereren moeten deze vooral worden gezien als (gedeeltelijke) dekking van de kosten van onderhoud en beheer.

De huidige projectvoorstellen hebben tot doel de gebruiksmogelijkheden van de deelprojecten uit te breiden. Dat impliceert dat in de toekomst in toenemende mate activiteiten in, op of rond cultuurhistorische locaties zullen plaatsvinden. Die ontwikkeling is nu moeilijk te kwantificeren en in exploitatietermen te vatten.

Dat betekent dat de betreffende locatie eigenaren in de eigen begroting de financiële middelen hebben opgenomen om de projecten en projectlocaties in stand te houden. In hoofdstuk 2.4 is aangegeven dat daarbij verschillende partners een bijdrage leveren. In financiële termen, maar ook in natura.

BIDBOOK

BIDBOOK LANDSCHAP VAN ALLURE [PROVINCIE NOORD BRABANT]

Inleiding

In West-Brabant, waar de Zeeuwse wateren het Brabantse land raken, verheft zich sinds mensenheugenis een indrukwekkende aarden wal. Dit aardkundige kunstwerk torent aan alle kanten uit boven het landschap dat zich heeft gevormd op de overgang van zand, klei en veen. De boommarter, ijsvogel, slechtvalk en otter vinden er nu of in de toekomst hun habitat. Maar ook onze oorlogvoerende voorouders zochten er bescherming: in een linie van forten waarvan de omgeving onder water kon worden gezet. In vrediger tijden vormden veen en waterwegen de basis voor turfwinning en -handel. Al die sporen zijn er nog. Ze hoeven alleen maar zichtbaar en toegankelijk te worden gemaakt. Dan verschijnt er niet alleen een voor Nederland uniek landschap, maar openen zich ook talrijke nieuwe economische perspectieven. Ruimtelijke kwaliteit en ondernemen en beleven: dat is het streefbeeld voor het contrastrijke landschap van De Brabantse Wal!

Op De Brabantse Wal is de streekorganisatie Brabantse Wal actief waarin tal van instanties, actieve burgers en ondernemers zijn vertegenwoordigd. Zij stellen zich tot doel de bestaande contrasten in het gebied verder te accentueren en de landmarks via routes met elkaar te verbinden. Zo moet De Brabantse Wal nóg aantrekkelijker worden voor toerisme en recreatie, wonen en bedrijvigheid. Uitgangspunt bij deze ontwikkeling is dat de kwetsbare gebieden worden ontzien. In het kader van Landschappen van Allure gaan de volgende projecten daar aan bijdragen:

PROJECT DE STEILRAND

Aan de westelijke kant van De Brabantse Wal, uitkijkend over het water, is door de invloed van de zee en de Schelde een steile wand ontstaan. Deze Steilrand is hét beeldmerk voor De Brabantse Wal en bereikt op een aantal plekken een hoogte van meer dan twintig meter. Vooral komend vanuit Zeeland is deze rand in vol ornaat te bewonderen. Door De Steilrand zijn er hoogteverschillen en plotselinge overgangen naar omliggende landschappen. Mede door ingrijpen van de mens zijn hier rijke contrasten ontstaan: met militaire stellingen, vestingsteden, middeleeuwse veenontginningen, landgoederen, polders, en wijde uitzichten, afgewisseld door besloten bossen. Alle projecten op De Brabantse Wal zijn er op gericht om deze contrasten en overgangen naar omliggende landschappen nog meer herkenbaar en beleefbaar te maken. Met het project De Steilrand wordt invulling gegeven aan de rode draad die door dit Landschap van Allure loopt.

PROJECTEN DE LINIE EN DE ZOOM

Het historische centrum van de oude vesting Steenbergenvormt het startpunt voor een reis naar de militaire geschiedenis van het gebied. De forten aan de noordkant van De Wal, Fort Henricus en Fort de Roovere, zijn tegen die tijd (2020) gerestaureerd. Daar kunnen bezoekers kennis nemen van de betekenis en de invloed van De Linie, de West-Brabantse Waterlinie. De Zoom, een oude turfvaart, is nu praktisch volledig dichtgegroeid. Eenmaal heropend bieden tochten over en langs de Zoom letterlijk een dwarsdoorsnede van de verschillende landschappen, van het vroegere veengebied tot de 'kloof' waarmee de Zoom De Wal doorsnijdt. En steeds opnieuw steekt het militaire verleden van het gebied de kop op.

ONDERNEMENDE LANDGOEDEREN

Op De Brabantse Wal leveren de landgoedeigenaren met hun cultuurhistorisch en ecologisch waardevol eigendom een bijdrage aan het bijzondere karakter van het omliggende landschap. Voor de verkoop van streekproducten werken boeren en recreatieondernemers op De Brabantse Wal samen met collega's in andere regio's. Zo vergroten zij hun afzetgebied en de consument weet wat hij koopt: een product van deze bodem. De Brabant brede aanpak, gericht op ondernemende landgoederen, maakt deel uit van elk van de genoemde projecten. Samen met landgoedeigenaren worden de mogelijkheden verkend om de landgoederen in de toekomst verder te ontwikkelen zowel in economische als ecologische zin.

ONDERNEMEN EN BELEVEN

De regio wordt in de toekomst nog aantrekkelijker door in te zetten op ondernemerschap en beleefbaarheid. De Brabant brede ontwikkeling van vrijetijdseconomie krijgt op deze manier vorm op De Brabantse Wal. De A4 en A58 bieden daarbij een unieke kans om het gebied te promoten. Plekken als Fort Henricus, Fort de Roovere, de landgoederen Wouwse Plantage, Mattemburgh en Lievensberg, vormen de etalages waar het gebied zich in al zijn rijkheid en verscheidenheid kan tonen. De bijzondere kenmerken, verhalen, ondernemerschap en kennis in de verschillende gebieden rond De Wal raken met elkaar verbonden als in een klavertjevier. Met alle magie die daarvan uitgaat...

STREEFBEELD

STREEFBEELD BRABANTSE WAL

Inleiding

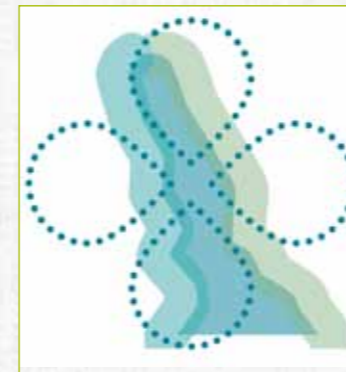
In West-Brabant, waar de Zuidwestelijke delta het Brabantse zand ontmoet, verheft zich een indrukwekkende wal. Gezien vanuit Zeeland rijst het gebied als het ware op uit de vlakke zeeleipolders. De wal vormt een spil op de overgang van zand, klei en veen. Op de schaal van Nederland zijn er slechts een paar karakteristieke hoogten en grote steilranden. Deze zijn allen verschillend van omvang en karakter. In vergelijking met de Veluwe, de Utrechtse Heuvelrug of de Limburgse steilrand is de wal bescheiden in omvang, maar juist in het samenspel met de omliggende gebieden biedt de wal een keur aan belevingen en kwaliteiten op zeer korte afstand. Kortom, een uniek gebied voor Brabant en Nederland, dat zich zelfs uitstrekt tot over de landgrens.

..... VISIE

De Wal verdient aandacht. Om de aantrekkelijkheid van het gebied voor toerisme en recreatie, wonen en bedrijvigheid, te behouden en waar mogelijk te vergroten, is het wenselijk om de herkenbaarheid en beleefbaarheid van De Wal verder te versterken. Centraal daarbij staat het versterken van de (ruimtelijke) karakteristieken van de Wal, het versterken van contrasten door landschapsherstel in omliggende gebieden, verbindingen leggen en het toevoegen van nieuwe elementen en structuren. Gebieden versterken en slim verbindingen leggen, waarbij ruimtelijke kwaliteit samengaat met ondernemen en beleven: dat is het streefbeeld voor het contrastrijke landschap van De Brabantse Wal. Een landschap met allure!

..... WAAR IS DE WAL?

De Brabantse Wal ligt in het westen van de provincie Noord-Brabant en vormt de overgang tussen de Brabantse zandlandschappen en het gebied van de Zuidwestelijke Delta. De begrenzing van het gebied ligt grotendeels binnen de gemeente Woensdrecht, Bergen op Zoom, Steenbergen en, gedeeltelijk binnen, de gemeente Roosendaal. De Brabantse Wal is de uitloper van een groter gebied dat zich uitstrekt tot ver in Vlaanderen. Direct ten zuiden van De Brabantse Wal bevindt tevens zich de stedelijke agglomeratie van Antwerpen. De wal is als verhoging in het landschap duidelijk zichtbaar en herkenbaar op de reliëfkaart.

worden gerealiseerd, moeten een bijdrage leveren aan de specifieke kwaliteiten of waarden die voor het betreffende gebied zijn beschreven.

De gebieden zijn:

- Grenzeloze natuur (Zuid)
- Waterrijke polders (West)
- Langs de Linie (Noord)
- Zand en Turf (Oost)

..... GRENZELOZE NATUUR (ZUID)

Het zuidelijk deel kenmerkt zich vooral door de grote aaneengesloten bos- en natuurgebieden op de wal zelf. Een diversiteit aan bossen afgewisseld met stuifduinen, heidevelden en vennen. Landgoederen geven grote delen van het gebied een statig en formeel karakter. Het gebied gaat over in de Kalmthoutse Heide in België en vormt samen met dit gebied 'het Grenspark De Zoom-Kalmthoutse Heide'.

Ontwikkelingen in dit deel van de Wal dragen bij aan:

- **Het versterken van de kwaliteit en beleving van de steilrand**
 - door middel van het versterken van gradiënten;
 - door middel van het versterken van het boskarakter op de wal zelf.
- **Het verbinden van natuurgebieden**
 - door het versterken van de onderlinge samenhang tussen de bossen en heidevelden. Plaatselijk kan dit betekenen dat ecologisch minder interessante naaldhoutbossen kunnen worden omgevormd in droge en/of vochtige heidemilieus en stuifzanden;
 - door het versterken van de samenhang tussen de gebieden in Nederland en Vlaanderen. Een substantieel deel van de belangrijke natuur- en landschapswaarden van de Wal is in Vlaanderen gelegen. Dit betekent een nauwere afstemming tussen natuurdoelen, inrichting en beheer, zoals dat wordt voorgestaan door de Grensparkorganisatie;
 - door het waar mogelijk verwijderen van hekken (tussen private en publieke domeinen);
 - door het opheffen van infrastructurele barrières.
- **Het aanleggen van ecoducten, met name tussen/over:**
 - Markiezaatsmeer en de bosgebieden ten noorden van het vliegveld. Het opheffen van de barrière van de A58/A4 en de spoorbaan vormt met afstand de belangrijkste

schakel in het herstel van de gradiënt tussen Wal en delta. Een ecoduct dient rekening te houden met het golvende patroon van droge dalen haaks op de snelweg;

- Landgoed Zoomland en de Bergsche Heide over de A58;

- Provinciale wegen zoals Putseweg (N289) en Steenbergseweg (N259).

Waar mogelijk kunnen de ecoducten gecombineerd worden met recreatief medegebruik.

- **Herstellen van de relatie tussen de historische landgoederen en het onderliggende landschap, zoals bijvoorbeeld landgoederen Lievensberg, Zoomland, Groot Molenbeek, Mattemburgh, Wouwse Plantage of landgoed Boslust,**
 - door het herstellen van de oorspronkelijke lanenstructuren en routes;*
 - door het herstellen van waardevolle zichtlijnen en vista's.*
- **Het versterken van de verscheidenheid aan bossen en bostypen.**
- **Het ontwikkelen van nieuwe landgoederen.**
- **Het versterken van de ecologische waarden van het landschap, waarbij kenmerkende plant- en diersoorten van het kleinschalig besloten landschap, goede indicatoren zijn.**
- **Het zo veel mogelijk vasthouden van regenwater op de Wal.**
- **Het vergroten van de recreatieve mogelijkheden (routes voor diverse gebruikers), het ontwikkelen van recreatieve poorten en de bijdrage aan een recreatieve zonering.**
- **Het inspelen op en versterken van de kwaliteiten van het landschap bij landbouwkundig gebruik, met name van kleinschalige akkercomplexen. Kansrijk is de optie om regionale producten te verbouwen en vermarkten.**
- **Het in samenhang beschermen van cultuurhistorische waarden, het zichtbaar maken en ontsluiten van deze waarden en tevens als inspiratie gebruiken voor nieuwe ontwikkelingen. Een voorbeeld is het behoud en herstel van zandwegen vanwege hun cultuurhistorische betekenis, maar ook vanwege hun hedendaagse belevingswaarde en gebruiksmogelijkheden.**
- **Het opstellen van een grensoverschrijdend (calamiteiten) plan om grootschalige natuurbranden tegen te gaan, in samenhang met natuur- en gebiedsontwikkeling.**

.....
WATERRIJKE POLDERS (WEST)

Het westelijk deelgebied bestaat uit de laaggelegen zeekeleipolders, met het daarin gedeeltelijk gelegen stedelijk gebied van Bergen op Zoom, onderaan de steilrand van de Brabantse Wal. Het gebied kenmerkt zich veelal door talrijke polders omringd met dijken en een rationele strak verkaveling. In de ondergrond ligt een fraai patroon van kreken en kreekrestanten, die getuigen van een relatief recent verleden toen de invloed van de zee nog tot ver in het gebied reikte. Dit was het land dat bewoog met de grillen van de zee en de Schelde. Er liggen dan ook diverse verdrinken dorpen in dit gebied, zoals Oud-Ossendrecht, Hildernisse, Koeveringe en Polre. Het is het land van weidse zichten en akkerbouwgebieden. De voormalige vestingstad Bergen op Zoom ligt met de Waterschans als uitstekende punt als een vooruitgeschoven post in het poldergebied. Als gevolg van de aanleg van de Deltawerken is de oorspronkelijke relatie tussen Bergen op Zoom en de Schelde en het Markiezaat goeddeels verloren gegaan.

Ontwikkelingen in dit gebied dragen bij aan:

- **Het versterken van de kwaliteit en beleving van de steilrand:**
 - versterking van de gradiënten;*
 - ontwikkeling natte open gebieden grenzend onder aan de steilrand.*
- **Het zoveel mogelijk open houden van het landschap, dat wil zeggen geen nieuwe (grootschalige) verstedelijking toestaan in de open polders en aan de voet van de steilrand. Ten aanzien van het toevoegen van beplanting zou dit in deze gebieden alleen moeten gebeuren langs of bij erven, dijken, kreken, dorpsranden en bedrijventerreinen.**
- **Het behoud van de boemdijken die de verschillende inpolderingen markeren. Zij vertellen het verhaal van de bevechten van het land op de zee en zijn zeer waardevol als recreatieve routes. Ten aanzien van het recreatief medegebruik dienen aanvullende voorzieningen te worden getroffen.**
- **De ontwikkeling van aan kwel gebonden natuur op de overgang van zand naar klei en/of veen. Het vasthouden van dit waardevolle water is van belang voor de natuurwaarden, maar kan op termijn ook ten goede komen aan de Wal zelf of aan**

andere gebiedsfuncties zoals de landbouw. Aan de zuidzijde dient de Agger, als restant van de vroegere Schelde beter beleefbaar te worden gemaakt, bijvoorbeeld door het toevoegen van beplanting en door het water te koppelen aan fiets en eventueel ook kanoroutes. De Agger dient op een goede manier verbonden te worden met het Markiezaat; de kruising met de snelweg en het spoor rondom het Knooppunt Markiezaat is daarbij van groot belang.

- Het waar mogelijk herstellen van de relatie van de Wal met het watersysteem van de Delta. Hierbij moet geanticipeerd worden op de mogelijke en door de regio gewenste ontwikkeling van een zout Volkerrak-Zoommeer systeem.

..... LANGS DE LINIES (NOORD)

Op de kop van de Wal, in het noorden, omsluit zich een gordel van vestingsteden, fortificaties en voormalige inundatiegebieden als onderdeel van de voormalige West Brabantse waterlinie en de grotere Zuiderwaterlinie. De laaggelegen inundatiegebieden vormen een contramal van de noordelijke beboste kop van de Wal. Het gebied is uiterst contrastrijk, overgangen van meer kleinschalige landschappen rond de kop naar de meer grootschalige zeeleipolders en veenontginningsgebieden. Hoewel de steilrand in het noordelijk deel langzaam maar zeker onder het maaiveld 'verdwijnt', is de Wal als fenomeen nog steeds beleefbaar in het landschap door het verschil in verkavelingstructuur, beplanting en grondgebruik.

Ontwikkelingen in dit gebied dragen bij aan:

- Versterking van de kwaliteit en beleving van de Wal;
- Versterking van de gradiënten;
- Ontwikkeling natte open gebieden grenzend onderaan de steilrand;
- Versterking boskarakter en het kleinschalige karakter van het oude zandontginningslandschap op het zandige deel van de Wal.
- Het in samenhang ontwikkelen, beschermen en toeristisch-recreatief ontsluiten van het cultuurhistorische landschap 'Zuiderwaterlinie bij Steenbergen' (Forten Pinsen, De Roovere, Henricus, Benedensas). De verlenging van de A4 biedt kansen

om de Zuiderwaterlinie op specifieke plekken te promoten (met name bij Fort Henricus en Fort De Roovere). Er dient meer aandacht te zijn voor de zichtbaarheid van de Linies vanaf de weg, bijvoorbeeld bij het Laag.

- Het aaneensmeden van de verschillende recreatieve fiets- en wandelroutes in het gebied.
- De ontwikkeling van vesting Steenbergen met voormalige turfhaven als de centrale spil voor diverse recreatieve routestructuren in het gebied.
- Het niet aan elkaar laten groeien van de agglomeraties van Bergen op zoom, Halsteren, Lepelstraat en Steenbergen – het openhouden van groene buffers tussen de gebieden.
- Het stimuleren van de ontwikkeling van nieuwe landgoederen.
- Het bestrijden van verdroging in de zandgebieden (bijvoorbeeld het project 'water uit de Wal').
- De realisering van natte natuurgebieden aan weerszijden van de zandrug. Dit kan goed samengaan met het organiseren van waterberging en opvang van water.
- Het versterken van de kreken aan de noordzijde van het gebied, met name de Ligne, de Kruislandse kreken en de Steenbergse/Rosendaalse Vliet. In potentie zijn deze wateren aaneen te smeden tot een bevaarbaar netwerk voor kano's en roeiboortjes dat doorloopt tot aan Fort de Roovere toe.

..... ZAND EN TURF (OOST)

De oostzijde van de wal wordt gekenmerkt door een glooiend zandlandschap en veenontginningen, doorsneden door beken en turfvaarten, zoals de Zoom. Het landschap kenmerkt zich door een karakteristiek onregelmatig patroon, verspreide bebouwing en diverse buurtschappen en dorpen.

Ontwikkelingen in dit gebied dragen bij aan:

- Relicten van de veenontginningsgeschiedenis gebruiken als inspiratiebron voor

toekomstige ontwikkelingen, zodat deze structuren weer zichtbaar worden in het landschap.

- Versterken van de structuur van turfvaarten en turfhavens.
- Versterken natuur- en landschapswaarden in groene buffers tussen de steden Bergen op Zoom en Roosendaal.
- Het uitbreiden van recreatieve routestructuren. Met name de routes langs de Zoom en de Eldersche Turfvaart/Jan van Nispenvaart zijn van belang. Het doortrekken van de Zoom als eenduidige structuur tot aan de voormalige monding bij de Kop van 't hoofd en de Waterschans in Bergen op Zoom is van belang.
- Aan de andere kant dient de route langs de Zoom te worden doorgetrokken tot over de Belgische grens naar de Kiekenhoeve (één van de recreatieve poorten in het Grenspark). Hier is een goede horecavoorziening en het punt is een goede overstap naar routes naar Roosendaal en de Kalmthoutse Heide.
- De kruising van de Zoom met de A58 dient verbeterd te worden voor recreatief gebruik en biedt kansen voor een aansluiting bij de aanwezige horeca van de Wouwse Tol. Deze verzorgingsplaats met motel en wegrestaurant biedt goede kansen om als recreatief transferium dienst te doen en voor de verkoop van streekproducten.
- Investeren in herstel landschapselementen en toevoegen van nieuwe landschapselementen. Hierbij dienen met name de zogenaamde frikken te worden genoemd: smalle stroken bos met daar omheen veel water.
- Ruimte bieden voor stad- en natuurboeren (verkoop en teelten van streekproducten).
- Versterken van ecologische waarden van het landschap door te sturen op te behouden of te ontwikkelen kenmerken van het landschap, waarbij kenmerkende plan- en diersoorten van de halfopen en besloten cultuurlandschappen goede indicatoren zijn.

DE STEILRAND ALS VERBINDING

De diverse gebieden worden verbonden door de karakteristieke lijnstructuur van de steilrand. Deze lijn heeft een uniek ruimtelijk karakter en voorkomen en biedt op zijn eigen wijze zicht op de uniciteit van de Wal en de wijze waarop landschap, natuur en de mens de Wal hebben gevormd en gebruikt.

Deze steilrand vormt letterlijk een herkenbare gidslijn over de Brabantse Wal. Deze lijn vormt een prominente vorm binnen het streefbeeld, waarlangs projecten in samenhang kunnen worden ontwikkeld. Het structurerende element van de steilrand dient beter zichtbaar en beleefbaar te worden gemaakt. Binnen elk van de klaverbladen wordt de steilrand beschouwd, maar gezien het grote belang ervan is hij hier als aparte lijn beschreven.

DE STEILRAND

Het meest opvallend in het landschap van de Brabantse Wal is de steilrand: een abrupte overgang van de hoger gelegen zandgronden naar de lager gelegen zee-kleipolders. Het contrast van de wal met zijn omgeving, is hier het grootst. De steilrand slingert van Ossendrecht langs Hoogerheide, Woensdrecht, Bergen op Zoom en Halsteren tot Steenberg. De steilrand is aangemerkt als aardkundig waardevol gebied. De steilrand bereikt hoogten van ongeveer 20 meter boven NAP. Het landschap langs de steilrand is rijk getekend door een historie van oorlogen, overstromingen en inpolderingen. De abrupte overgang van hoog naar laag zorgt voor een verrassend gevarieerd en bijzonder landschap. Alle projecten op De Brabantse Wal zijn er op gericht om deze contrasten en overgangen naar omliggende landschappen nog meer herkenbaar en beleefbaar te maken. Sinds begin vorige eeuw is de Steilrand op enkele plaatsen aangetast. De Steilrand kan eigentijdse glorie combineren met de rijkdom aan ecologie en cultuurhistorie.

In het noorden rond Halsteren en Lepelstraat, waar de Brabantse Wal als het ware onder de jongere kleiafzettingen verdwijnt, is het hoogteverschil veel minder spectaculair. Niettemin is de Wal ook hier nog steeds een belangrijk fenomeen dat een belangrijke landschapsvormende werking heeft gehad. Daarom dient de Wal ook hier dusdanig behandeld te worden dat de verschillen aan weerszijden van de

gradiënt duidelijker beleefbaar worden gemaakt. Dat kan bijvoorbeeld door middel van een gericht beplantingsplan.

De ligging van de steilrand op de grens van Brabant en Zeeland, biedt de mogelijkheid alle kenmerken van De Brabantse Wal te laten zien. Door de hoge ligging, bieden 'vensters' vanaf de wal uitzichten op de polders, natuurontwikkeling en het water. De ligging van de wal nodigt ook uit om een aantal zichtpunten vanuit de omgeving op de wal te benutten als 'etalage' en hier een aantal mooie, karakteristieke overgangen en elementen te etaleren.

Uitgangspunten hierbij zijn:

- Ontwikkeling van een route waarbij mensen het fysieke hoogteverschil zelf kunnen voelen. Deze route leidt van het ene naar het andere 'hoogtepunt' (letterlijk hoog punt, bezienswaardigheid, enz.).
- Ontwikkelen van een aantal 'vensters' (uitzichtspunten) met zicht op een aantal kenmerkende onderdelen van de Delta (polders, water, natuur).
- Ontwikkelen en vormgeven van een aantal 'etalages' waar kenmerkende elementen op de wal duidelijk zichtbaar worden gemaakt (bijvoorbeeld scherpe overgangen stad-land, landgoederen, mooie/kenmerkende gebouwen op strategische plekken, scherpe overgang bos/water).
- Het accentueren van de hoogteverschillen door middel van 'massa' bovenop de Wal en het openhouden en leeg maken van de ruimte eronder.
- het opstellen van een beplantingsplan voor alle haaks snijdende infrastructuur van de steilrand en voor de wegen en akkers die op de grens liggen.
- Stedelijke ontwikkelingen gekoppeld aan de A58-A4 oppakken als integrale gebiedsopgave zodat Steilrand en groene buffers tussen agglomeraties beleefbaar blijven.
- Afstemmen van stedelijke ontwikkelingen op de landschapskwaliteiten van de Steilrand, zoals bij Bergen op Zoom-Halsteren, Woensdrecht en Ossendrecht.